

VÁLI DEZSŐ | ZSIDÓ TEMETŐK | JEWISH CEMETERIES

בתי-עלמין יהודיים

ARTCHIVUM | 2007

Szerkesztette | **Uhl Gabriella** Fordító | **Mihály Árpád**

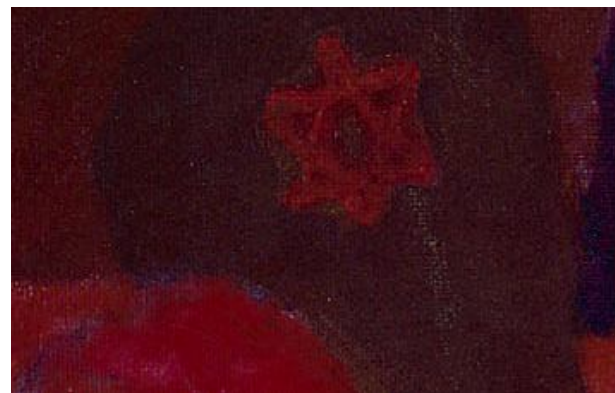
Fotó | **Mester Tibor, Váli Dezső** Képfeldolgozás | **Tüdős Balázs**

Grafikai terv | **Bárd Johanna** Nyomda | **Pauker Nyomda**

Felelős kiadó | **Bélai György**, Artchivum®

© Artchivum® www.artchivum.com art@artchivum.com

ISBN 978-963-06-3343-7 ISSN 1789-3844

A kötet normál példányain kívül száz
számozott és dedikált könyv készült.

ARTCHIVUM.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

V Á L I D E Z S Ő | Z S I D Ó T E M E T Ő K

בתי-עלמין יהודיים

A R T C H I V U M[®] | 2 0 0 7

TARTALOMJEGYZÉK | CONTENTS

7	RADNÓTI SÁNDOR: A ZSIDÓ TEMETŐK KORSZAKA
9	SÁNDOR RADNÓTI: THE JEWISH CEMETERIES PERIOD
13	FOTÓK PHOTOS
37	RAJ TAMÁS: „TANÚ EZ A KŐHALOM”
53	TAMÁS RAJ: “THIS CAIRN IS WITNESS TODAY”
69	GRAFIKÁK GRAPHICS
79	FESTMÉNYEK PAINTINGS
139	FÜGGELÉK INDEX

1 - BUDAPEST, KOZMA UTCA 1983

Váli Dezső öndokumentációjából, a www.desko.hu-ból kitetszik, hogy először 1974-ben fényképezte a kaposvári zsidó temetőt, majd a '82-es, '83-as és a '85-ös év a nagy zsidótemető-fényképészet korszaka. 1984 és 1986 között szinte semmi mást nem festett és nem rajzolt, mint ezt. Az eredmény több mint száz grafika és több mint nyolcvan festmény (ha jól számolom). Ez a kitarítás egy téma mellett bámulatba ejthetne bennünket, ha nem tudnánk, hogy Váli 1987-ben néhány utolsó temető-kép után megfestette első műterem-képét, s az azóta eltelt húsz évben most már ehhez a témához ragaszkodik.

Hajlíthatatlan, talán csökönyös kötődése az egyszer megragadott témához magyarázatra szorul.

A téma ugyanis Válinál nagyon távol áll attól, hogy valamifajta cselekményként, *szükségként* foghassuk föl, de még attól is, hogy tartalmi következtetésekre juthassunk belőle. Amikor Caspar David Friedrich temetőket vagy sírokat festett, akkor ugyanazt a megválaszolatlan egzisztenciális kérdést és ugyanazt a melankolikus hangulatot sugallta, mint a végtelen tájba merengő alakjai: valami fenséges rettenetet. Amikor Jacob Ruisdael megfestette két változatban is csodálatos zsidó temetőjét, akkor a sírok, a (keresztény) templomrom, a kopár és villámsújtotta fák egyként – moralizáló módon – a mulandóságra figyelmeztettek, amely nem kíméli sem az Ó-, sem az Újszövetség teremtett világát. Amikor Marc Chagall megfestette a vityebszki zsidó temető kapuját, képén a Párizsból hozott kubista térarchitektúra megfért a zsidó népiélet felidézésével. Amikor Peter Eisenmann megalkotta a berlini holokauszt-emlékművet, akkor azt egy végsőkéig absztrahált temető formájában képzelte el. Ám mire gondolhatott Váli Dezső, amikor romániai, majd magyarországi falvak zsidó temetőit kezdte fényképezni? Fölteszem, nem másra, mint legtöbbször: a téma szépségére, festőiségére. A temetők néha nagyon szépek tudnak lenni, a régi temetők még szebbek, az elhagyatott temetők a legszebbek. Természet és emberi mű – emlékjel – találkozása ez. A természet arra készül, hogy a jelet is visszavegye előbb-utóbb, amiképpen az embert, akiről a jel megemlékezik. A sírok beomlanak, a táblák összeroppannak, a növényzet befonja őket. A zsidó temetőt vallási előírások (a sírok eltávolításának tilalma, a növényzet érinthetlensége) és történelmi okok különösképpen kítették e folyamatnak. A régi zsidó temető nem sírkert, a sírkövek egymáshoz préselődnek. Jeleik nagyobb része csak a közösség tagjai számára érthető – ebben a könyvben is tanítónak (rabbinak) kell magyaráznia. A betűk és az ábrák így válnak széppé. Mintha egy nem ismert nyelv dallamát hallgatnánk: tudjuk, hogy értelemmel bír, de számunkra megfejtetlenek.

A vidéki zsidó temetők elhagyatottságáról szólva történelmi okokról beszélni ugyan pontos, de mégis frivol fogalmazás. S Válitól mi sem áll távolabb, mint a frivolitás. Mint hívő keresztény úgy érezhette – s joggal –, hogy szolidaritását is kifejezi az idősebb testvérrel szemben, amikor dokumentálja pusztuló sírhelyeit és megmutatja azok ismeretlen szépségét. De nagyon tévednénk, ha azt hinnénk, hogy ez a jócselekedet műveinek – kivált a fényképeken alapuló festői és grafikai munkáinak – a tartalma volna. Mert a tartalom nem más, mint a szép forma, és annak kimeríthetetlen lehetőségei.

A grafika szabadabb (más-más okok miatt a festménynél és a fotónál is szabadabb) műfajaiban mutatkozik meg ez a legvilágosabban. A finom és nagyszerű rajzokon az álló, dülöngő vagy fekvő, a csoportos vagy elszórt sírkövek körvonalainak ritmusa, más műfajokban térbeli egyensúlyuk, megint máskor a növény és a kő viszonya, a kép a képben, vagyis a kövek grafikai jeleinek ábrázolása jelenti a művészi problémát, s föl-föltünedezik a szín kérdése is.

Ha viszont a festményeket hasonlítjuk össze a fényképekkel, amelyek önálló műalko-

2 · SZÉCHÉNY 1983

tások, de az összehasonlításban óhatatlanul a festői és grafikai munkák reális kiindulópontjának szerepét is betöltik, akkor a nagy absztrakciót tapasztalhatjuk. Nem radikális ez az elvonatkoztatás, amennyiben a téma minden egyes festményen azonosítható. A kő – kő, és az ág – ág, de mintha éppen ezt a nagyerejű tautológiát akarnák állítani magukról. A festő mintegy tovább folytatja a pusztulásnak nevezett szépséges elvonatkoztatást a talált látvány eredeti kontextusától, de ez a folyamat áttevődik a legszemélyesebbe, amelyet nevezhetünk bensőséges emlékeknek vagy álomnak is. Mindezt első sorban a színvilág hozza létre, s ezt a szót nem közhelyes értelműnek gondolom. A szín: világ ezeken a képeken, amelyeket ha együtt látunk, még inkább kitűnik variációs irrealitásuk. Így aztán a téma korántsem határozza meg a képek hangulatát, hanem az is variációs lehetőségeket mutat: a komor, a baljós, a tragikus mellett látunk itt lelkiállapotok egyensúlyára építő, drámai, szelíd, vagy éppen vidám, játékos, mesebeli, gyermekded, a verőfényben a boldogság ígéretét hordozó – zsidó temetőt? nem! – absztrakt festményt.

Így világlik ki Váli Dezső témáihoz való szinte kényszeres ragaszkodásának – nevezzük netán aszketikus gyakorlatának? – művészi értelme. Ez az értelem magában a sorozatban, a végtelen variációban rejlik. Gúzsba kötve táncolni, néhány elemet újra meg újra kirakni, átrendezésükkel, megváltoztatott színekkel, kompozíciókkal új meg új hatásokat kiváltani: ezt választotta Váli festői feladatának, és bölcsen választott.

Ha leírásomban azt hangsúlyoztam, hogy a festő a zsidó temető témájában kifejezetten festészeti problémát és festői feladatot látott, mégsem feledkezhetünk meg arról, hogy – mint mondtam is – minden képen ott van a jel, amely visszavezet a jelentés eredetéhez, ha tetszik, a fényképek tárgyaihoz, s amely összefűzi az absztrakciót az ábrázolással. Ez a jelentés önálló életet kezdett élni többféle formában, amely visszahatott a művekre. Például könnyebb volt értelmet tulajdonítani nekik, mint a nonfiguratív képeknek, és ez szélesebb közönség-sikerüknek is megágyazott. Talán ez is oka lehetett, hogy három intenzív év után Váli váltott.

Néhány évvel azután, hogy a festő másba fogott, bekövetkezett a rendszerváltás, amely fölszabadította a véleményeket, a nézeteket és az indulatokat is. Alantas eszméknek is szabad volt újfogalmazódniuk, mert az ilyesmit csak a diktatúrák tudják elfojtani. Az éledező antiszemitizmus hatására fölerősödhetett Váli sorozatának tematikus jelentése. A mester maga is így gondolhatta, mert beszélték akkoriban, hogy egy-egy képet – gesztusként, figyelmeztetésként – a liberális és a konzervatív párt székházának ajándékozott. Sorsuk a befogadástörténet pompás adaléka. A liberálisok szépen köszönték, majd a mű egy költözés alkalmával elkallódott, csak a keret és a hátlap maradt meg. Amikor aztán a művész utánanézett, kiderült, hogy a kép megvan, csak az avatatlan szemek nem látták meg a „hátlap” feltjaiban. A konzervatívok – talán mert nem voltak igazán konzervatívok – zavarba estek, húzták-halasztották a döntést. A székház ügyeit akkoriban alelnöki rangban egy közismert antiszemita intézte. Végül Váli megelégedte és hazaszállította volna, ha egy másik alelnök közbe nem lép és nem fogadja be a munkát saját irodájába. Ma ez a kitűnő ember már rég nem alelnök, hanem kisebbségvédő és diszkriminációellenes aktivista; többek között az elhagyatott zsidó temetők gondozásában is szerepe van.

A képek esztétikai története mellett lehet önálló életet élő politikai történetük is.

3 - PILISVÖRÖSVÁR | 1983

As we can see in Dezső Váli's online portfolio (www.deske.hu), he first photographed the Jewish cemetery of Kaposvár in 1974; in 1982, 1983 and 1985, he would focus in his photography on this particular subject. Between 1984 and 1986, he would draw and paint almost nothing but Jewish cemeteries. The result was more than a hundred graphics, and more than eighty paintings (if my reckoning is correct). We could find this adherence to a single subject amazing, did we not know that after the last few cemetery pictures of 1987, Váli made the first painting of a studio, a theme he has remained loyal to for the past twenty years.

4 · PIETRA NEAMT | 1982

This unbending, even obstinate, commitment to a subject he once latched on to begs for an explanation. In the case of Váli, the subject will hardly allow us to read it as a plot, or use it as a guide to the content. When Caspar David Friedrich painted cemeteries or graves, he was suggesting the same unanswerable existential question, the same melancholic mood, as were those of his figures who brooded in endless landscapes: some sort of sublime horror. When Jacob Ruisdael painted his wonderful Jewish cemetery (even in two versions), the graves, the ruined (Christian) church, the bare and lightning-struck tree, were all (moralizing) tokens of mortality, which spares the created world neither of the Old, nor the New, Testament. When Marc Chagall painted the gate of the Jewish cemetery in Vitebsk, the Cubist architecture of space that he had brought with him from Paris could peacefully coexist with the evocation of the Jewish way of life. When Peter Eisenmann was planning the Berlin Holocaust memorial, his vision was of a cemetery abstracted to the utmost.

But what was it that Dezső Váli saw when he started photographing Jewish cemeteries, first in Romanian, and then in Hungarian, villages? He must have seen what most of us will notice: the beauty of the subject, its picturesqueness. Cemeteries can sometimes be very beautiful, old cemeteries can be even more beautiful, and abandoned cemeteries tend to be the most beautiful. They are where nature meets with the creation of man, the memorial sign. Nature is intent on taking the sign back sooner or later, just as it did the man the sign commemorates. The graves will sink, the stones will crack, vegetation will enwrap them. Religious rules (tombs and plants cannot be removed) and historical causes have made Jewish cemeteries especially exposed to this process. An old Jewish cemetery is not a park, the tombstones are pressed close together. Most of the signs there are comprehensible only to the community – in this volume too, it takes a teacher (rabbi) to explain them. Which is what lends beauty to the letters and the images. As if we were listening to the lilt of an unknown language: we know it has meaning, but it eludes us.

While it is correct to cite "historical causes" with regard to Jewish cemeteries in the country, the wording is still frivolous. And nothing is further from Váli than frivolousness. As a devout Christian, he may have felt – and with justification – that he was expressing his solidarity towards an elder brother when documenting his decaying graves, showing their unknown beauty. Yet, we would be mistaken to believe that this act of goodness is the *content* of his works – especially of those paintings and graphics that are based on photographs. Because their content is nothing but the beautiful form, and its inexhaustible possibilities.

This becomes most apparent in the various forms of graphic art, the techniques that offer more liberty than painting or photography (though the reasons are different). In the delicate and brilliant drawings, the artistic problem is the rhythm provided by the standing, tilting or lying gravestones, which appear in groups or scattered around; other techniques exploit their spatial balance, or the relationship of vegetable life and stone. Colour also becomes an issue on occasion.

On the other hand, upon comparing the paintings with the photos – which if works of art in their own right, now also serve, in this comparison, as the real-life starting points for the paintings and graphic works –, we are facing massive abstraction. The move is not radical, in that the subject can be identified in each of the paintings. A stone is a stone, a branch is a branch – but it is as if they were there to declare this robust tautology about themselves. The painter continues, as it were, the beautiful abstraction called decay, and further removes the vision he found from its original context; the process is also extended to the most personal, what we can call intimate memories or dreams. All this is created, first and foremost, by the variety of colours, and variety here is not a mere turn of phrase. Seeing these pictures together brings out the many ways in which they are not realistic. Thus the subject is not responsible for the mood of the pictures: the latter itself displays a wide variety, and beside the sombreness, ominousness and tragedy, we can see drama and serenity, even playfulness, innocence, the promise of happiness in the warm bright sunshine – a balance of moods in these – Jewish cemeteries? no! abstract paintings. This is the artistic rationale behind Dezső Váli's almost compulsive adherence to subjects – or shall we call it an ascetic practice? This rationale lies in the series itself, the endless variation. Dancing with fettered legs, rearranging elements time and again, continuously changing the colour composition to achieve ever new effects: this is the task Váli chose for himself as a painter – and it was a wise choice.

If I have emphasized that in the subject of the Jewish cemetery the painter found a problem or task that is decidedly painterly, we must not forget (and I have already mentioned this) that present in each picture is the sign that leads us back to the origin of the meaning – the subjects of the photos, if you will –, which connects abstraction and representation.

This meaning started to assume lives of its own, in various forms, which had an effect on the works themselves. It facilitated interpretation, and provided for success before a wider public. This too may have spurred Váli to move on after three intensive years.

A few years after the painter changed his subject, the country underwent a political transition, which released thitherto subdued ideas, opinions and passions. In the process, disgraceful ideologies were also allowed to surface, because only dictatorships can subdue such ignominy. Reinvigorating anti-Semitism enhanced the thematic meaning of Váli's series. The master himself may have felt so, because he was known to have presented a picture each to the headquarters of the liberal and the conservative party – as a gesture, an admonition. The fate of these two works is an exquisite addendum to the history of his reception. The liberals said thank you – and lost it when they moved to a new headquarters. Only the frame and the mounting cardboard had survived, they said. The artist went to see for himself, and found that the picture was there, and was lost only for the uninformed eye, among the blotches of the "mounting board." The conservatives – perhaps because they were not really conservative – were embarrassed, and could not bring themselves to display the work. Matters relating to the headquarters were at the time the responsibility of a deputy chairman who was a well-known anti-Semite. Eventually Váli got fed up and was about to take it home, when another deputy chairman intervened, and gave home to the piece in his own office. This excellent man ceased to be a deputy chairman a long time ago, and is now a pro-minority and antidiscrimination activist; he works, among other things, for the preservation of abandoned Jewish cemeteries.

Beside their aesthetic history, pictures can have, it seems, their own, independent political life.

5 · PIETRA NEAMT | 1982

6 · SZÉCHÉNY 1983

7 · GURA HUMORULUI | 1982

8 · PILISVÖRÖSVÁR | 1983

9 · TOLCSVA | 1983

F O T Ó K | P H O T O S

10 · RĂDĂUȚI | 1982

11 · GURA HUMORULUI | 1982

12 · GURA HUMORULUI | 1982

13 · GURA HUMORULUI | 1982

14 · GURA HUMORULUI | 1982

15 · TOLCSVA | 1983

16 · BALASSAGYARMAT | 1985

17 · SIRET | 1982

18 · PILISVÖRÖSVÁR | 1983

21 · RĂDĂUȚI | 1982

22 · TOLCSVA | 1983

23 · CIMPULUNG MOLDOVENEC | 1982

24 · RĂDĂUȚI | 1982

25 · PIETRA NEAMT | 1982

26 · BUKAREST | 1983

27 · GURA HUMORULUI | 1982

28 · TIRGU NEAMT | 1982

29 · TOKAJ | 1976

30 · BUDAPEST, CSÖRSZ UTCA | 1977

31 · GURA HUMORULUI | 1982

32 · TOLCSVA | 1983

33 · PIETRA NEAMT | 1982

34 · PIETRA NEAMT | 1982

35 · PIETRA NEAMT | 1982

36 · RĂDĂUȚI | 1982

38 · PIETRA NEAMT | 1982

39 · PIETRA NEAMT | 1982

42 · PILISVÖRÖSVÁR | 1983

43 · BEKECS | 1983

44 · BUDAPEST NÉMETVÖLGYI ÚT | 1983

45 · SZENDRŐ 1983

46 · ZSUJTA | 1983

47 · ZSUJTA | 1983

48 · GÖNCRUSZKA | 1983

49 · TAPOLCA | 1983

51 · PILISVÖRÖSVÁR | 1983

52 · BALASSAGYARMAT | 1985

53 · BALASSAGYARMAT | 1985

54 · BALASSAGYARMAT | 1985

57 · BUDAPEST, NÉMETVÖLGYI ÚT | 1983

58 · BUDAPEST, KOZMA UTCA | 1983

59 · ABAÚJSZÁNTÓ 1983

60 · BUDAPEST, KOZMA UTCA | 1983

61 · ABAÚJSZÁNTÓ | 1983

62 · GÖNCRUSZKA | 1983

63 · ABAÚJSZÁNTÓ 1983

64 · GÖNCRUSZKA | 1983

65 · SZÉCHÉNY | 1983

66 · GÖNCRUSZKA | 1983

67 · TOLCSVA | 1983

68 · SZÉCHÉNY | 1983

„Járják be a vándorok a földet, s aki emberi csontra lel, jelet állítson mellé” (Ezékiel könyve 39:15). Góg és Magóg bibliai látomásában szól így a próféta, összekapcsolva minden halandó sorsát a végítélet képzetével. Nem véletlen, hogy ebben az ősi jövődőlésben látja igazolását a Talmud annak a régi szokásnak, miszerint emlékjelet, sírkövet állítson az ember hozzátartozói, barátai vagy akár ismeretlen idegenek földi maradványai fölé (Moéd katan 8a.). Hiszen az emberiség, és ezen belül különösképp a zsidóság, történetében oly sokaknak nem adatott meg a természetes végtisztesség: testük porrá és hamuvá lett, vagy jeltelenül hever Európa országútjain... Máskor viszont a kövek keltek önálló létre: terebélyes fák emelkedtek fölébük, kusza vadnövények hálózták be őket, madarak raktak fészket közelükben. A felirat megkopott, a kő mállani kezdett, hanyatt vetette magát, lassan a föld alá süllyedt, ahogy könyvünkben a művészi felvételek egyike-másika mutatja. Rég elporladt kezek emeltek örök emléket, hogy mások nevét megőrizték, s most a kő maga is az enyészeté lett. Olykor az „őr” (az emlékkő) végleg elszakadt örhelelyétől: az idők során diribdarabra tört sírkövet a temető falában helyezték el (mint például Krakkóban), idegen kezek használták fel másodlagosan (többnyire építkezéseknél) vagy éppen szándékos rongálók martaléka lett... És mégis, a maguk kivetettségében, elhagyatott szépségében a közép-kelet-európai zsidó temetők a helyi történelem mindmáig látható, hűséges tanúi maradtak. A környezetébe mélyen és szervesen beágyazódott, sajátos vonásait mégis megőrzött zsidóságnak, e keleti népnek és kultúrájának, érzésvilágának és művészetének a jelen és a jövő számára hírmondó, becses emlékei ők.

A temetői szokások és hagyományok, a sírköveken megjelenő ősi jelképek ismeretével egyúttal segíteni kívánja az érdeklődőt, a jámbor olvasót. Hiszen egymás megértésének és megbecsülésének talán első, legbiztosabb lépése önmagunk és mások jobb megismerése.

70 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ | 1984 CERUZA | 35x30 CM

Temető az ókorban

A zsidó nép harmadik ősapjaként tisztelt Jákob, akinek alakját a világirodalom számos alkotója (köztük Thomas Mann) hőségé emelte, a Biblia elbeszélése szerint háromszor állít emlékkövet. Amikor fiatalon kénytelen elhagyni a szülői házat, útközben éjszaka látomás gyötri. Felébredve egy oltárkö alapját helyezi el, és fogadalmat tesz: „az a kő, amelyet emlékművé emeltem, legyen Isten háza” (héberül Bét-Él, Mózes I. könyve 28:22). Másodszor – immár meglett emberként – hazatérése alkalmából állít jelet. „Tanú ez a kőhalom” – szól, miközben szakít és egyszersmind szövetséget köt apósával, Lábánnal (Mózes 1. könyve 31:52). Gál-éd, a tanúság halma nevet viseli ezért ez a határállomás. Végül kedvenc felesége, Ráhel sírja fölé kénytelen Jákob emlékkövet állítani. Az asszony ugyanis a Bét-Él felé vezető úton Benjámin születését nem éli túl. Ramat-Rahél (Ráhel magaslata) a neve mindmáig ennek a zarándokhelyé lett ősi síremléknek.

Jákob kőállításai csak töredékét képviselik a Biblia történetében előforduló számtalan utalásnak, amelyek e szokás széles körű gyakorlását bizonyítják. Az ősapák sírja a hebroni Makhpéla-barlang volt. Magát Jákobot (és később Józsefet) is bebalzsamozva ide szállították Egyiptomból, ősei sírjába. (A balzsam mellesleg az ókori Izrael egyik híres terméke, exportcikke volt.) Később, még szintén a Biblia korában Jeruzsálemben is szép számmal épültek díszes sírbarlangok. Az apja ellen lázadó Absolon királyfi még életében állított magának

71

72

73

impozáns emlékművet: fia nem lévén, így akarta nevét megörökíteni (Sámuel II. könyve 18:18). A tudósok véleménye szerint a ma látható jeruzsálemi Absolon-emlékmű (héberül Jad Avsalom) valójában nem Dávid király fiának a sír-emléke, hanem a közel ezer esztendővel később élt Alexander Jannáj királyé. A temető héber neve *bét hahajim* (az élet háza, pontosabban az élők háza), amely kifejezés háttérében szépítő szándék húzódik meg: holtak helyett inkább „élőkről” beszélnek. Nevezik azonban örök háznak vagy öröklét házának (vö. Prédikátor könyve 12:5), minden élő számára kijelölt háznak (Jób könyve 30:23), sőt a halál udvarának is (Brakhot 23a.). A legősibb időben a temető pompás fákkal díszített, ligetszerű hely volt. Szorgos kezek ügyeltek épségére, természetes környezetére, ahol a magányra, elmélkedésre vágyó ember kedvére

sétálhatott. Ezért nevezték a zsidó temetőt a rómaiak később hortus Judaeorumnak (zsidókertnek). A Talmud elbeszélése szerint Nabukodonozor babilóniai uralkodónak, aki később Jeruzsálem elpusztításával tette ismertté nevét, szolgái azt jelentették, hogy a zsidók temetői gyakorta fényesebbek és lenyűgözőbbek, mint az ő királyi palotái (Szanhedrin 96b.).

Az ókori Izrael kétségkívül leghíresebb temetői emlékműve a Makkabeusok modiini sírja volt, amelyet az ötödik fivér, az Kr. e. 141-ben királlyá és főpappá lett Simon emelt. Az emlékmű kétoldalt faragott köveit hét egy-

másra néző, oszlopokkal körülbástyázott piramis tartotta: így kívánta Simon megörökíteni apja, anyja, négy testvére és önmaga emlékét. A köveket szarvak (a dicsőség jelképei) díszítették, tetején kőből formált harci szerszámok és tengerre néző hajók magasodtak, hogy aki tengeri úton érkezik az országba, már messziről lássa azokat (Makkabeusok I. könyve 13:27-29).

A temetői kultusz az időszámításunk kezdetére már a nép körében is elterjedt, s ez a gazdasági helyzet romlásával egyre égetőbb problémát okozott. Az értékes sírkő, a temetési költségek és a drága halotti ruhák rendkívüli módon megterhelték a lakosságot. A kor legtekintélyesebb mestere, Rabban Gamliél ezért – mindmáig érvényes – rendeletet hozott, miszerint senkit sem szabad másként eltemetni, mint egyszerű gyolcs (len) ruhába burkolva (Koéd katan 7b.). A fehér halotti ruha hagyományos neve takhrikhim (göngyöleg), s azóta szokás, hogy nem varrnak rá zsebet: nem vihetünk magunkkal semmit a túlvilágra, ahol egyébként is minden ember egyenlő (vö. Jób könyve 3:13-19). Meleg időben, kánikulában – az elhunyt iránti tiszteletből – illatos pálmalevelet szoktak az ókor végén a halott mellé temetni: ez az egyetlen dísz, amit a Talmud megenged (Béca 6a.; Brakhot 53a.). Mivel annak idején ez volt az egyetlen megtűrt „luxus” a temetőben, a lakosság igyekezett – néha túlságosan is – élni vele. Hizkijáhu király jeruzsálemi sírja például úgymond – mindig tele volt fűszerekkel (Baba kanra 16b). Amikor az idősebb Nátán rabbi meghalt, tanítványa, az előkető rómaiból zsidóvá lett Akylas (Onkelosz) hetven mérő fűszert égetett el a holttest mellett (Avoda zara I la.).

Joggal feltételezhetjük, hogy Rabban Gamliél intézkedése, a gyolcsruhában, lepedőben való temetkezés nem valami új törvény lehetett, hanem inkább visszatérés az ősi szokáshoz. A makkabeus kort megelőzően ugyanis (akárcsak azt követően) a zsidó temetők meglehetősen szerény zsákmányt nyújtanak csupán a régészeknek, hiányzanak az értékes „sírmellékletek”. A mester fia, az ugyancsak nagynevű tudós Simon ben Gamliél – minden bizonnyal szintén a fenti megfontolásból – kijelentette: igaz embereknek, tudósoknak és jámboroknak nem szükséges értékes kőből való emlékművet állítani: elhangzott szavaik az ő igazi emlékezetük (Skalim 2, 7.).

Régi sírkövek

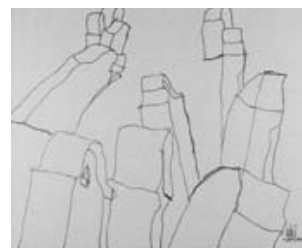
Miért szokás egyáltalán követ emelni a sírhant fölé? Ez a világszerte elfogadott ősi hagyomány minden bizonnyal a Közel-Keletről ered, onnan terjedt el. Sivatagos vidéken ugyanis a homok nem nyújt kellő védelmet a holttestnek. A rokonok és a jóbarátok ezért követeket hordtak az elhunyt sírja fölé, nehogy a test vadállatok (sakál, róka, hiéna) martaléka legyen. Így valóságos jótéteménynek számított, ha valaki (akár az arra vetődő idegen) követ helyezett a sírra. Talán – a sírkőállításon túl – innen ered az a szokás is, hogy zsidó temetőben virág helyett kavicsot helyezünk a sírra. A kisebb-nagyobb kődarabok ősi halmazát úgy mond – idővel fölváltotta a sírkő, amely egyre szebb és művészebb kivitelben készült. Ezt a magyarázatot bizonyos mértékig alátámasztja a Talmud elbeszélése (vö. Oholot 2, 4.). Más vélemény szerint a sírok megjelölése inkább rituális eredetű. Apai ágon papi családból származó férfiak (kohánitának) ugyanis – a zsidó vallás jog szerint – tilos holttesthez közelítenie. Ha egy fedél alá kerülne vele (például a ravatalozóban), vagy akár ha véletlenül sírhant fölé lépne, rituálisan tisztátalanná válna. Feloldást ez alól a hajdan nagy jelentőséggel bíró törvény alól csupán a legközelebbi hozzátartozók búcsúztatása adhat. Az ókori Izraelben ezért szükségesnek érezték a síroknak messziről látható megjelölését, nehogy az arra vetődő pap tévedésből (négy könyöknyi távolságon belül) megközelítse azt. Amennyiben hiányzott a sírkő, netán eldőlt vagy besüppedt, mésszel húzták meg a számára megengedhető útvonal határát (Baba kama 69a.). Mellesleg mindmáig szokás a temetői utak karbantartása olymódon, hogy az út közepét kövekkel rakják ki: a rokoni sírokat fölkereső kohanita ne hagyja el a számára kijelölt útvonalat. Állítólag maga a sírkőállítás szokása is összefügg ezzel. A tavaszt megelőző utolsó hónapban (ádár havában) hajdan valóban kötelezték a közösség tagjait, hogy évről évre jelöljék meg a sírokat, a papok „tisztasága” érdekében (Skolim 1, 1.). Ez a régi előírás azonban – úgy véljük – inkább a temető és a sírok folyamatos rendbentartását segítette elő a téli időszak után.

A sírkő felállítását általában a temetést követő gyászév elmúltával, az első évforduló (német eredetű szóval Jahrzeit) napjára szokás kitűzni. A középkor legnagyobb zsidó tudósa, Moses Maimonides (1138–1204) úgy döntött, hogy igaz emberek sírján egyáltalán ne legyen emlékmű (Hilkhot ével 4, 4.). Mások viszont úgy vélték, a halott tisztelete megköveteli a méltó sírkövet (Slomó ben Aderet responzumai 375.). Nehéz is lett volna tiltani a kegyeletnek ezt az ősi megnyilatkozását, s ha végigtekintünk a zsidó temetők történetén, avagy akár egyetlen régi temető köveit vizsgáljuk, azonnal látni fogjuk: a korai sírkövek mindig egyszerűbbek, művészi kidolgozásuk kevésbé keresett, mint az újabb köveké. A régi feliratok is többnyire szerényebbek és rövidebbek, nyelvezetük tisztább és jóval lényegre törőbb, mint a 19–20. századi társaiké.

Vallásos (hászid vagy orthodox) körökben mindmáig szigorúan vigyáznak arra, hogy a sírkő felirata kizárólag héber nyelvű legyen. Holott a zsidóság megtelepedése után Európában hosszú ideig nem is találunk héber betűs sírkövet. Az elhunyt zsidó voltát olykor csak héber eredetű neve mutatja. Máskor viszont zsidó szimbólumokat használnak a hovatartozás érzékeltetésére. Így már igen korán, többek között a római kori Nyugat-Magyarország, Pannónia területén fennmaradt zsidó sírkövek jórészen menóra-rajzokkal vagy más zsidó jelképpel találkozhatunk, héber betűvel egyáltalán nem. Nem ritka viszont a heisz theosz (egy az Isten) jelszó, amely a legismertebb bibliai héber imádság kulcsszavainak görög fordítása. Az első héber betűs európai felirat a dél-franciaországi Narbonne-ban került elő 688-ból. Ezen is mindössze három héber szó szerepel: salom al Jisraél, béke legyen Izraelen.

RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ | 1984

CERUZA | 30x35 CM

74

75

76

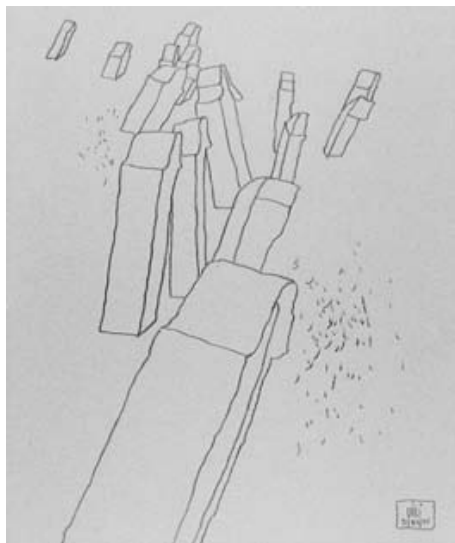
Magyarországon a legrégibb ismert héber feliratos kő 1278-ból való: „az örökkévalóságba tért Peszáz, Péter fiának fejénél” emelték. Ez a sírkő – két alig fiatalabb társával együtt – a múlt század végén a budai Alagút és Pauler utca sarkán, a középkori zsidó temető helyén bukkant föl. Scheiber Sándor professzor alapvető munkája (Jewish Inscriptions in Hungary, 1983) a török hódoltság korának végig, 1686-ig összesen 145 magyarországi héber betűs feliratot tart számon, s ezek túlnyomó többsége sírkőfelirat. Hasonló a helyzet a nem héber betűs zsidó föliartokkal. Ebből láthatjuk, a temetői emlékek milyen fontos forrását képviselik valamely közösség történetének.

Temető és történelem

A sírkövek és a temetők sorsa mindig nyomon követte a közösség sorsát. Ha valamely ország vagy terület zsidóságát felszámolták, előbb-utóbb a temető is hasonló sorsra jutott. A zsidók kiűzése után ugyanis többnyire értékesítették sírköveiket: szétosztották vagy közprédaként egyszerűen ellopták azokat, Sopronban kolostort építettek a sírkövekből, Ferrarában a városfalat erősítették meg velük. Budán a legkülönbözőbb építkezéseknél használták fel őket: feliratukat le sem csiszolták, így részben máig fennmaradtak. A beépítés némely-

kor oly „tökéletesen” sikerült, hogy az épület veszélyeztetése nélkül ki sem lehetne bontani őket. Így héber sírfeliratok díszlenek az egykori budai karmelita kolostor (ma Színház utca 5-7-9. számú ház) folyosóján, akárcsak a Fehér Galamb étterem borpincéjének lépcsői között.

Máskor viszont a zsidó temetők és sírok bántalmazása mintegy megelőzte a hitközséget fenyegető veszélyt. A talmudi korban például szabályszerűen őrizték a temetőket, mert a zoroasztrianus perzsák gyakorta felforgatták azokat: hitük szerint nem szabad a földet holttesttel „beszennyezni”, s a halottakat a nyitott ég alatt kell hagyni a madarak étkéül (vö. Baba batra 58a.). Egyes itáliai hitközségekben (például Ferrarában) a friss sírhantok homokjába – kis fadarab segítségével – berajzolták a héber SALOM szót: ebből mindenki tudhatta, idegenek nem sértették meg, nem rabolták ki a sírt (J. Lampronti: Páhád Jichak s.v. kvurá). Dávid ibn Abi Zimra a 16. században arról ír, hogy a muszlimok sorra ellopják a zsidó temető értékesebb köveit, feliratát lecsiszolják, majd újra eladják, többnyire zsidó vevőknek. Ezért megtiltották a használt kövek vásárlását (RADBAZ responzumai 1, 741.). A középkori budai zsinagógát 1686-ban, a város visszafoglalásakor a szabad rablással jutalmazott katonák valósággal megostromolták, fölégették. Az épület feltárásakor a régészek nagy számmal bukkantak összeegett, meggyalázott holttestekre. A szerencsétlen mártírok több száz éves földi maradványait 1969-ben helyezték örök nyugalomba a pesti (rákoskeresztúri) zsidó temetőben. Itt viszont 1944 májusában, egy szabályszerű temetés alkalmával megjelentek Endre László csendőrei, s a jelenlevőket (a hozzátartozókat és a szolgálattevőket egyaránt) ártatlanul a halálba hurcolták. A deportálások és a gettósítás idején amíg lehetett – a régi budai (Csörsz utcai) temetőben folyt a szertartás. Itt földelték el többek között a gettókorházban elhunyt 90 éves szegedi főrabbit és világhírű botanikust, Löw Immánuelet: egy alkalmi szemetestargoncán kísérték utolsó útjára. A pesti gettó lezárása után a Dohány utcai templom udvarán temették el a halottakat. Akit a felszabadulás után nem tudtak azonosítani, vagy akinek egy hozzátartozója sem maradt életben (mintegy kétezren), ma is itt alusszák örök álmukat... A temetők sorsa szervesen kötődik a város történetéhez. Talmudi előírás szerint az „élők házat” mindig a városon kívül helyezték el, a lakott települések szélétől számított legalább ötven rőfnyi távolságban (Baba batra 2, 9.). A város

77 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ | 1984 CERUZA | 35x30 CM

terjeszkedésével párhuzamosan a temető előbb-utóbb a település belsejébe szorult, az újabb épületek mintegy közrefogták azt. Természetesen hasonló a helyzet más felekezetek temetőinél is, ám a zsidó vallás szigorúban ragaszkodik ahhoz, hogy a halottak nyugalma ne zavarják, másrészt a hitközség nehezebben tudott új területet szerezni. Így gyakrabban láthatunk a város házai közé ékelt zsidó, mint keresztény halottasházat és – akár lezárt állapotban levő sírkertet. Új temető létesítése vagy akár a régi bővítése mindig a helyi hatóság kegyeitől függött. Mivel a hitközség kérését nem egyszer megtagadták, egyes zsidó temetőkben meglepő zsúfoltságra lelünk. A prágai híres zsidó temető sírjai szinte egymás fölött sorjáznak: a régi síremlék még alig süppedt a földbe, mondhatni föllette magasodik már a következő... A prágaihoz hasonló látványt nyújt – temető a házak tövében – a jóval kevésbé ismert régi budai (Csörsz utcai) zsidó sírkert. A szinte udvarnyi területen ma 1350 sírhelyet tartanak számon. Egyik képünkön az abaújszántói zsidó temetőt látjuk: a kövek egymás mellett és mögött sorjáznak, előrebuknak, mint ima közben a jámbor hívő...

Új temető létesítése olykor országos vagy helyi járványokhoz kötődik. Miután a régi temető már az épületek közé ékelődött, járvány idején a hatóság gyakran új temető felállítására kötelezte a hitközséget. Vagy éppen – sőt – a városi előljáróság jelölte ki számukra az új temető helyét. A járvány visszahúzódása után nem egyszer már kizárólag az új temetőt használták. Így történt ez például Szegeden a mai zsidó temető megválasztásával az 1832-i kolerajárványt követően. Máskor viszont szükségessé vált az ideiglenes temetkezési hely felszámolása, a sírok exhumálása a régi temetőbe. Márpedig a rabbik hagyományosan megengedhetetlennek tartották a sírok megbolygatását (Szanhedrin 46a.). A nagytekintélyű Schreiber Mózes pozsonyi rabbi (1762–1839) ezzel szemben arról ír, hogy amennyiben a járvány idejére kijelölt temetőt a község nem kapja meg, s az nem lett fallal körülvéve, a halottakat exhumálni kell onnan. Féltő ugyanis – írja –, hogy előbb-utóbb kiürítik sírjaikból őket. Ha lehetőség nyílik arra, hogy a halottak végleges helyükre kerüljenek, természetesen megadjuk nekik ezt a tisztességet, sőt nagy érdem ezzel a vallási kötelezettséggel foglalkozni (Hatam Szofér 334.).

Az ősök sírjai

Stefan Zweig egyik kitűnő regényének (*Die verborgene Leuchter*) nyitó jelenetében a római zsidók a temetőben emlékeznek meg Jeruzsálem pusztulásának évfordulójáról. A sírok között a földön ülnek, úgy mondják el közösen, hagyományosan a Szentély elvesztését sirató gyászdalokat. Ez a szokás meglehetősen régi: közösségi gyásznapokon csoportosan keresték föl a temetőt. A szokás magyarázatát azonban már a talmudi mesterek is különféleképp vélték megtalálni. Egyikük szerint így akarják kifejezni, hogy Isten előtt az ember életében is szinte halottnak számít. Mások szerint az elhunytak közvetítésével irgalmat remél ilyenkor a jámbor hívő (Taanit 47a.). Meglehet, hogy egyszerűen a gyász fokozását kívánja elősegíteni a temetőlátogatás, s van, aki azt mondja ki; az élő hozzátartozók nélkül maradt sírok előtti tisztelgés a szokás háttere. Mindenesetre tény, hogy ilyenkor, gyásznapokon – a rokoni sírokat nem illik fölkeresni, csupán imák elhangzása közben – körbejárják a temetőt. Az ősök sírjának (héberül kever avot) meglátogatása ettől függetlenül komoly erkölcsi és vallási kötelezettség. Az hívő zsidó olykor több ezer kilométer távolságból is fontosnak tartja a rokoni sírok időről-időre való fölkeresését. Különösen a halálozási évforduló (Jahrzeit) napjához és az őszi ünnepekhez (a Félelmetes Napokat) közvetlenül megelőző időszakhoz kötődik ez a szokás. A sírokat és mindenekelőtt az igaz emberek sírjait már a Talmud idejében szentnek tekintették, imával és kérésekkel zárandokoltak el az ősök sírjaihoz (Szófa 34a.). Közép-Kelet-Európában főként a nagy tudósok, rabbik sírjai vonzzák a legtöbb látogatót. Ezek közül is legismertebb a prágai Löw rabbi (Jehuda ben Becalél, 1525–1609) sírja, akihez a gólemkészítés legendája fűződik. Sokan keresik föl Mose Isszerlesz (1525–1572) krakkói nyughelyét, akárcsak a pozsonyi Schreiber (Szofér) rabbidinasztia különös sírboltját, amely ma mondhatni a villamossínek alatt húzódik. Gyakorta látogatják a hunfalvi, máramarosszigeti, szatmárnémeti, nagyvárad és kolozsvári rabbisírokat is. Magyarországon a sátoraljaújhelyi, a bodrogkeresztúri, az olaszliszkai és a nagykállói rabbik évfordulóival valószínűleg idegenforgalmi eseménynek számítanak.

A zsidó vallás alapelvei szerint tilos a halottak sírját, sírkövét bármilyen célra felhasználni. A sírkő – úgy mond – a halott és rajta keresztül (kizárólag holttestével együtt) a temetkezési egylet tulajdonát képezi. Egy nagytekintélyű krakkói rabbi még azt is megtiltotta, hogy a temető látogatói a sírkőre üljenek (Sulhan Arukh Jore Déa 364.ü 1. – Mose Isszerlesz jegyzete). A temetőben nem szabad fedetlen fővel megjelenni, sem állatot legeltetni, sem rajta vízcsatornát átvezetni, nem lehet ott füvet szedni. Ha valaki mégis szedett, égesse el a füvet azonnal a holtat megillető tisztelet miatt (Szanhedrin 46a.). Sokan ezzel a talmudi előírással magyarázzák azt az ősi zsidó szokást, hogy a temetőből távozó füvet tép, majd azt a háta mögé dobja. Állítólag így kívánja érzékelteni, nem visz magával semmit, ami a halotté (vö. Szmahot 13.). Mások viszont úgy vélik, az örök életre utalunk ezzel. Fűtépéskor ugyanis így szól héberül a jámbor zsidó: „Éledjenek újra, miként a fű is kizöldül” (Kálmán Ödön: A rabbi könyve). Megtehet, hogy egyszerűen az élő és a halott közti szakítást, szétválasztást fejezi ki „virágnyelven” a fűtépés: a talmudi kor zsidó népnyelvén, arámiul ugyanis a halott neve bar-minan (rajtunk kívülről). Ez utóbbival némileg összefügg egy másik régi szokás is. A temető elhagyásakor a hívők mindmáig – áldásmondás nélkül – leöblítik kezüket. Halottakkal való foglalkozás vagy akár a sírok meglátogatása után – hagyományos felfogás szerint rituális (és higiéniai) tisztálkodás szükséges.

Sátor és pergamen

A zsidó temetőt általában a helyi temető közelében találjuk, ám mindeképp önálló telken és előírás szerint fallal körülvéve. Ha belépünk, elsőként a ravatalozó épület tűnik szemünkbe. Itt végzik a rituális halottmosdatást és a legtöbb helyen a búcsúztató szertartást is. A szertartás előtt a közösség tagjai azt a Mózes búcsúénekét idéző ősi imádságot mondják, melynek szövege számos helyen a ravatalozó falát díszíti. Az ima hagyományos neve *Ciduk hadin*, ezért a ravatalozót *Ciduk hadin-háznak* is szokás mondani. A héber kifejezés arra utal, hogy a gyászoló – fájdalma ellenére – elfogadja az isteni gondviselés igazságát. Ugyanezt a gondolatot hirdeti az arámi nyelvű

kaddis gyászima is. A ravatalozó és a halottmosó helyiség berendezési tárgyai egyszerűek: fából, kőből, csontból és ónból készültek. (Néhány szép, művészi értékű ilyen tárgy látható a prágai és a budapesti zsidó múzeumban.) Egyes helyeken mindmáig a szertartás nem a ravatalozó házban, hanem – régi szokás szerint – a gyásháznál történik, például Makón, ahol az új (a századforduló óta használt) zsidó temető a várostól 3 kilométerre, a tanyák között helyezkedik el.

Férfiakat és nőket néhány helyen – így Magyarországon is több orthodox hitközségben – külön temetnek. Noha már – legalábbis a középkor végétől – számos házastársi sírkövet ismerünk Európa középső és keleti részén egyaránt. Mindenütt külön sorba temetik viszont a gyermek halottakat (koraszülöttekért gyászimát sem mondanak) és az öngyilkosokat (a Sulhan Arukh alapján). Számos helyen, különösen ott, ahol a zsinagógát már megszüntették, vagy fennállása nincs biztosítva, a temető bejáratához közel helyezték el a fasizmus áldozatainak emlékművét. Ezek között néhány kiemelkedő művészi alkotás is látható: Kecskeméten például a lezárt zsidó temető ravatalozóját alakították át jó ízléssel mártírcsarnokká. A közép-európai zsidó temetők némelyikében úgynevezett „szappansírokat” is láthatunk. Mint tudjuk, a megsemmisítő táborokban tömegesen elpusztítottak testből szappant főztek RIF-felirattal, melynek feloldása: Reines Juden-Fleisch (tiszt zsidó-hús) volt. A felszabadulás után a hittestvérek felkuttatták és felvásárolták a korábban forgalomba hozott „szappant”, majd kegyeletből eltemették...

Több városunkban, így Szegeden külön emléksírt emeltek a nyilasterror idején meggyalázott és szétszaggatott Tóra-tekercecseknek, a megsérült és összeégett pergamendaraboknak. S itt közvetlenül szólunk kell egy mindmáig élő, különös zsidó szokásról, amely Európában a temetőkhez kapcsolódik. Már az ókorban

olyan tisztelet vette körül az írott szót, hogy a használaton kívül került tekercseket nem volt szabad elégetni vagy a szemétre dobni. Külön helyiségbe, az úgynevezett genizába (rejtekhelyre) gyűjtötték, majd befalazták őket. Ez a szokás már az időszámításunk kezdetén, a holt-tengeri tekercsek közösségénél megfigyelhető: az egyik kumráni barlang valójában ilyen „rejtekhely” volt. Európában (askenázi környezetben) viszont az elhasználdott vagy a tudatos rongálás áldozatává lett könyveket, héber kéziratokat, pergamentekercseket szabályszerűen elföldelik. Közép-európai zsidó temetőikben ma is látni ilyen – a könyv iránti tiszteletből megrendezett – könyvtemetést. Minden zsidó temető talán legjellegzetesebb, kiemelt részét a rabbisírok képviselik. A szentéletű tudósokat többnyire külön parcellában helyezik örök nyugalomra. Sírfeliratuk általában díszesebb, beszédesebb a többinél. Jótetteiket és tudományukat gyakran szép sírversben éneklük meg oly módon, hogy a sorok kezdőbetűi (az akrosztichon) az elhunyt nevét őrzik. Magát a sírkövet – különösen hászid környezetben – sátorszerűen alakítják ki. Másutt a sír fölé sátortetőt vagy önálló sátorszerű épületet – héber szóval óhel – emelnek. A kőből épült sátorsíron több kis nyílást hagynak, ezeket lassan ellepik a hívők kérelmező cédulái, akik mind az elhunyt rabbi segítségét várják, közbenjárását Isten színe előtt. Minden egyes cédula (jiddis szóval kvitli) külön történet, olykor tragédia, ám mindenképp a feltétlen hit és bizalom apró megnyilvánulása.

Kavics és virágok

Említettük, hogy a temető növényzetét – talmudi előírás szerint – nem szabad felhasználni. Ezért hagyományos zsidó környezetben a temető fáit, bokrait nem metszik, fűvét nem nyírják, csupán a sírokhoz vezető utak karbantartásáról, kikövezéséről gondoskodnak. A látogatóban mindez – olykor indokolatlanul az elhanyagoltság látszatát kelti, holott éppenséggel a természetes környezet megóvása a cél. Másrészt így hozza értésünkre a hagyomány: az enyészettel hiábavaló szembeszállni. Néhány példa. Késmárkon például egy magányos sírkő – mint Mózes két kőtáblája – emelkedik, feliratát középtűt kívájtja az eső. Abaújszántón sírkő mellett nőtt fát látunk: szinte meg sem lehet különböztetni, melyik a kő, melyik a fa. Szendrőn egy síremlék már úgy besüppedt a földbe, hogy a talaj és a növényzet közül csak a kő felső íve vehető ki. Egy bártfái kővön a növények és egy féloldalt dőlt sírkő már-már egymásba olvadnak. Varannón két régi síremlék mögött egy harmadik bukkan elő. Rajta – különös, fordított ábrázolásban – áldó kezeket látunk, mintha őrizné-oltalmazná elárvult társait. Nagymihályon viszont az egyik sírkő kizuhant a többi közül: nincs aki fölemelje. A hunfalvi zsidó temető nem mindennapi látványt nyújt. A községen kívül, magas fallal körülvéve fenyőfaligetként szökik az ég felé, mint elhagyott vár a hegytetőn, mint gazdátlan oázis a sivatag közepén... A temetőlátogató hagyományosan nem virágot, csupán egy-egy kavicsot helyez a sírra. Minél több kavics magasodik ott, annál előbb – úgymond – az elhunyt emlékezete. A különös szokás eredetére kétféle magyarázattal is szolgálhatunk. Az egyiket említettük már: sivatagos vidéken a vadállatok elleni védelmet biztosította a kő. Más vélemény szerint a halott megsejtését jelentené az életet szimbolizáló virág felmutatása, s ezért csak holt tárgyat, kavicsot hozhatunk magunkkal a sírhoz.

„Élő kapja a virágot, kavicsot a holtak hantja” olvassuk a tömör magyarázatot egy osztrák költőnő, Ada Christen versében, amely a prágai zsidó temetőben, Löw rabbi sírjánál tett látogatásáról szól. A költeményt történetesen Móra Ferenc fordította magyarra. Móra ugyanis 1932–33 telén a pesti Magyar Hírlapban riportot közölt a prágai temetőről, s ezért többen – a készülődő fasizmus jegyében – megtámadták őt, hogy – úgymond – „még a halott izraelitákat is fölébreszti”.

79

80

RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÜNNEP | 1986
HIDEGTŰ, MONOTYPÍA | 20x20 CM

RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÜNNEP 1. | 1986
HIDEGTŰ, MONOTYPÍA | 20x20 CM

A versfordítás frappáns válaszként született erre
a támadásra, mivel az utolsó versszak így hangzik:

„E pogány szokásról már mi,
keresztények, rég letettünk:
mi halottul koszorúzzuk,
kit élteben megköveztünk...”

Temetői gyászszokások

Rav Hamnuna babilóniai talmudi mester (300 körül) egyszer egy déli városban járt, ahol váratlanul sófárhangot hallott. Ez a sajátos kürtszó azt jelezte, hogy valaki meghalt a városban. Meglepetésére az emberek nem hagyták abba munkájukat. Amikor megkérdezte tőlük, miért nem sietnek a halottas házhoz segíteni, azt válaszolták, külön egyesület foglalkozik azzal (Moéd katan 27b.). Ez az első említés valamiféle zsidó temetkezési egyletről, amely ma világszerte szinte minden hitközség mellett működik. Az egyesület neve Hevra Kadisa (Szentegylet), s a főfeladata mellett a szegények, betegek, árvák és özvegyek gyámolításával is foglalkozik. Az egyesületi tagság a középkorban apáról fiúra szállt (ROS responzumai 13, 13.). A társaság halvacsorával egybekötött hagyományos évi összejövetelét ádár hónap (kb. február) 7-én, Mózes születésének és halálának évfordulóján tartja. (Pesten ádár hónap elsején.) Ilyenkor megemlékeznek az abban az esztendőben elhunytakról. Közép-Európa egyik legrégebbi temetkezési egyletét, a prágai Hevra Kadisát 1564-ben Eliezer Askenázi alapította, alapszabályait a legendás Löw rabbi állította össze.

Halálhír hallatán a hívő zsidó köteles azt mondani: barukh dajan haemet (áldott az igazságos Bíró). Így fejezi ki belenyugvását a sorscsapásba és Isten elkerülhetetlen ítéletébe. Közeli hozzátartozójának elvesztésekor megszaggatja ruháit és a bibliai Jób szavát idézi: „Isten adta, Isten vette el, legyen az Ő neve áldott” (Jób könyve 1:21). Már az ókorban sem szívesen vállalták magukra az emberek, hogy a halálhírt a rokonok tudomására hozzák. (Vö. Példabeszédek könyve 6:18) Ezért inkább jelképesen adták tovább a szomorú hírt, így az imént említett sófár megszólaltatásával. Bibliai utalás alapján (Sámuel II. könyve 14:14) mindmáig szokás a halálesetről egy pohár víz kiöntésével értesíteni a szomszédokat. A halott vagy a közvetlen hozzátartozó házában minden tükröt hét napon át letakarnak: aki oda belép, már mindent tud, kérdeznie sem kell. (Egyébként is, hagyományos héberséggel nem mondják az elhunytáról, hogy meghalt, inkább „eltűnt”, „megszabadult” a földi létől, „megtért” őseihez stb.) Északkelet-Magyarországon a templomszolga hajnali ébresztéskor eggyel kevesebbet koppantott a házak ajtaján...

Miután a halott szemét lezárták, a földre helyezik lábbal az ajtó felé, feje alá párnát tesznek, testét letakarják és fejénél egy szál gyertyát (mécsest) gyújtanak. (Szombaton, mivel munkát végezni, még emelni is tilos, kenyeret tesznek az elhunyt fölé, s úgy helyezik a földre.) A halott fölött éjszaka virrasztanak, imát mondanak. Régente a Hevra tagjai sorsot húztak, ki őrködjék a halott mellett. A prágai és a budapesti zsidó múzeumban láthatunk erre a célra készült sorsológombokat. Az ókorban siratóasszonyokat fogadtak (vö. Jeremiás könyve 9:16). A temetésnek – hagyományos felfogás szerint – talán legfontosabb része a halottmosdatás (héberül tahará, jiddisül tájre). A szertartást ferde deszkán, langyos vízzel a Hevra alkalmazottai végzik, közeli hozzátartozó sohasem. „Feje színarany, hajfürtjei hullámosak, hollófeketék. Szeme mint a galambé a patakvíz partján, tejben fürdik, a dúc szélén ülve. Állcsontja fűszerágyás, messze tekintő tornyoké, ajka lilium, illatos mirhát áraszt. Keze aranyhenger topázba foglalva, belseje elefántcsontból való, zafírral kirakva. Lába márványoszlop színarany talpakon, alakja mint a Libanon-hegység legszebb cédrusai. Ínye édesség, csupa gyönyörűség. Ő az én barátom, ő a kedvesem, Jeruzsálem leányai!”

Ki gondolná, hogy az Énekek énekének ezeket a költői szépségű sorait a zsidó liturgia szerint éppen halottmosdatás közben szokás mondani? Márpedig ezt teszik szépítő szándékkal, nehogy a hulla visszatetszést keltsen a közreműködőkben. A szertartás végén víz alá merítik a holttestet, majd héberül így szólnak: tiszta, tiszta, tiszta. Ezután felöltöztetik a halottat az előírással fehér gyolcsruhába. Férfiakra imaköpenyt (taliszt) is adnak, ám ennek egyik rojtját a koporsó szélén megszakítják, alkalmatlanná teszik: nehogy megsértsék vele azt, aki már amúgy sem tehet eleget vallási kötelezettségének. A halott feje alá kis zacskóban (lehetőleg a Szentföldről származó) homokot tesznek, szemére-szájára cserépdarabot, egyes helyeken (Pakson, Kiskunhalason mindmáig) ujjai közé kis ágacszkát (jiddisül gépeleh) is: ez legyen vezetője a túlvilágon. Az egyszerű deszkakoporsót lezárják, de nem szögelik le. Az alsó deszkán réseket hagynak, hogy a föld közvetlenül érje majd a holttestet. (Ősi időben – legalább az alsó deszkát kiemelve – a csupasz földbe hantolták el a halottat, ezzel a szokással azonban a hatóság tilalma miatt felhagytak.)

A búcsúztató szertartás előtt a hozzátartozók, barátok a koporsóhoz járulnak, jobb kezüket rátéve bocsánatot kérnek a halottól, ha netán megbántották volna életében. Ilyenkor szokás manapság beszakítani a közvetlen rokonok ruháját, s azt a harminc napos gyász végéig nem varrják be. A gyászbeszéd (héberül heszpéd) önálló műfajt képvisel az ókori héber irodalomban. Dávid gyászdalát is (Sámuel 11. könyve 1:17) ide sorolhatjuk. A talmudi korban külön prédikációs emelvények álltak a temetőben, álló- és ülőhelyekkel körülvéve (Moéd katan 25-27; Baba batra 100b.; Brakhot 17-19). A búcsúztató beszéd hagyományosan három részből állt: Isten dicsőítéséből, a gyászolók vigasztalásából és erkölcsi tanításból. A szónok a hozzátartozók nevében megköszönte a vigasztalók őszinte részvétét (Ketubot 8b.; Szanhedrin 4647). Az elhunytat – úgy vélték – nem szabad különösen dicsérni (Brakhot 62b.). A gyászimába, amelyet ma legtöbb helyen kántor énekel, mindig belefoglalják a halott héber nevét. A búcsúztatás héber szava (levájá) szó szerint elkísérést jelent. Komoly vallási elkötelezettségnek számít ugyanis a halott elkísérése a sírig. A koporsót vállra vevve, a 91. zsoltár énekése közben viszik. Egyes helyeken (p1. Szarvason) ugyan mindmáig művészi kivitelű halottas kocsit látni, ám ezeket sohasem lovakkal vontatták. A Talmud szerint éppúgy kell vinni a koporsót, mint hajdan, Mózes korában a frigyládát. A héberben ugyanis mindkettőt azonos szóval faron) jelölik (vö. Szóta 13b.). Ha valaki temetőben jár és történetesen halottat kísérő csoporttal találkozik, legalább három lépésnyit velük kell tartania. Júda bar Iláj talmudi mester (i.sz. 2. sz.) szerint kizárólag esküvőn vagy temetésen való részvétel miatt lehet félbeszakítani a Tóra tanulását (Ketubot 17a.). Goldberger Izidor sátoraljaujhelyi rabbi (1876–1944) szerint temetés idején ott minden üzlet bezárt, s a hívők egyedül a halott körül tevékenykedtek (Ocar Jisraél IV. 14-15). A sírhoz vezető úton a gyászmenet (bizonyos napokat, félünnepeket leszámítva) háromszor is megáll. Rövid időre leteszik a koporsót, majd a zsoltárt újra kezdve folytatják útjukat: egy kissé még magunk között marasztaljuk a halottat. Az elföldelés már a Biblia korában általános volt. A Pirké di-rabbi Eliezer című antológia (i.sz. 800 körül) azt meséli, hogy az első ember a madaraktól (pontosabban egy hollótól) leste el, miként temesse el fiát, a Káin által meggyilkolt Ábelt (21. fejezet). Akasztott embert, ellenséges katonát is kötelesség volt tisztességesen eltemetni (vö. Mózes V. könyve 21:22; Királyok I. könyve 11:25). Útfélen talált, temetetlen halottal való foglalkozás (héberül méet micvá) a zsidó vallás jog szerint a legnagyobb jótéteménynek számít (Szmahot 4, 29; Megila 3b. stb.), hiszen az elhunyt már végképp nem viszonzhatja a vele való törődést. Talán ebből a gondolatból fakad a Bibliában is felbukkanó „hálás halott” mesemotívuma (vö. bizonyos mértékig Tóbiás könyve).

A temetést az elhunyt iránti tiszteletből még a halál napjára vagy másnapra tűzték ki. Különösen Jeruzsálemben ügyeltek erre a régi szokásra (Avot di-rabbi Nátán 35.).

82 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - FÉLELEM | 1986
HIDEGŰ, MONOTYPÍÁ | 20x20 CM

Ez Keleten, meleg éghajlaton teljesen érthető, ám lehetőség szerint hagyományos helyen, így nálunk is mindenütt szigorúan betartják azt. Miközben a koporsót a temetés napján megásott sírba kötélén leeresztik, a 91. zsoltár záróversét éneklük. Hajdan, mint említettük már, gyakran koporsó nélkül helyezték a sírba a halottat, hogy megvalósuljon az Írás szava: „mert porból lettél és visszatérsz a porba” (Mózes I. könyve 3:19). Manapság ezt a bibliai verset idézik akkor, amikor az első földgöngyöket a sírba emelik. A résztvevők lehetőleg maguk földelik el a halottat, vagy legalább 3-3 lapát homokkal „segítenek”. Gyermek nem szórhat földet szülei sírhantjára. A fejfa felállítása után a férfiak külön imádkoznak. Hagyományos helyen a nőket egyáltalán nem engedik a sír közelébe. Hagyományos helyen a sírhant lezárásával nem ér véget a szertartás. Sőt, a közvetlen hozzátartozók számára éppenséggel ekkor kezdődik a 7 napos szigorú gyász. A temető bejáratához közel a földre (kőre, zsámolyra) ültetik a gyászolót és cipőfűzőjét szertartásosan kioldják: a gyász hét alatt mezítláb vagy csupán zokniban kell járnia. Az ókorban a hozzátartozók zsákruhát öltöttek, fejükre hamut szórtak (lv. Jósua könyve 7:6; Jeremiás könyve 16:6). A búcsúztató szertartás záróakkordjaként a ravatalozóban, közös imádság után – legalább tíz férfi

jelenlétében a gyászoló kaddis-imát mond. A jelenlevők gyászsor-falat alkotnak (héberül surá), hogy részvétüket ily módon leróják. „A Mindenható vigasztaljon meg téged, Cijon és Jeruzsálem többi gyászolójával együtt” – mondják. Egyes helyeken a Hevra Kadisa emberei már a temetőben egyszerű „lakomát” készítenek a gyászolók számára, akik a temetés napján előírásosan böjtöt tartanak (Moéd katan 27b.). A „felépülési lakoma” többnyire kalácsból és hamuval meghintett tojásból áll.

83

RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - IDEGEN TÁJ | 1986
MONOTYPIA, HIDEGTŰ | 20x20 CM

84

RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - IDEGEN VIDÉK | 1986
MONOTYPIA, HIDEGTŰ | 20x20 CM

Sírfeliratok

A temetők és a sírkövek kétségtelenül legfontosabb, legtöbbet mondó részei a sírfeliratok. Ha csupán a könyvünkben előforduló

köveket és – többségükben héber nyelvű – szövegüket vizsgáljuk, sokoldalú ismeretet nyerünk a régiekről. Mi mindenről mesél például a szécsényi emberformátumú sírkő? Az ősi formulák, szimbólumok és motívumok mögül minduntalan egyéni sorsok bukkannak elő. A látszólag oly hallgatólag kő beszédes is lehet.

„Egy kő sír a falból” – olvassuk a Bibliában (Habakuk könyve 2:11). Csak meg kell hallani a hangját. Értő szemre, alázatos figyelemre van szükség, hogy az olykor évszázadok óta némán rejtőző kövek, megkopott, elföldelt, beépített, dirib-darabra tört ódon betűk újra megszólaljanak, s elmondják történetüket. Elvégre nemcsak a könyveknek, a köveknek is sajátos sorsuk van... „Egy kő sír a falból” – mennyi szenvedélyt és szenvedést őriznek a régi kövek? Közép-Európa egyik legrégebbi, héber feliratos sírköve az ausztriai Völkermarktából arról beszél, hogy az alatta fekvő „bőkezű” férfiút 1130 nyarán Magyarországon ölték meg alattomban. Egyik-másik sírkő mintha költői veretű szövegbe ötvöznék szerzőjének fájdalmát. Egy szarvasos sír feliratát mintha korának valamely héber nyelvű művésze fogalmazta volna.

Közép-kelet-európai zsidó temetőben járva, szép számmal találkozhatunk úgynevezett „üres” sírokkal. A felirat mártírok, vértanúk emlékét őrzi, akiknek nem adatott meg a természetes végtisztesség. Hozzá tartozók – földi maradványok elhantolása nélkül – sorra ráírtatták az elpusztítottak nevét a sírkőre: időről-időre legalább föl lehessen keresni „sírjaikat”...

„Egy kő sír a falból”. Könyvünkkel, a kétségtelen művészi élményen és élvezeten túl, fel szeretnénk hívni a figyelmet múltunk és jelenünk egy darabjára. A közép-kelet-európai zsidó temetőkre, amelyek a helyi kultúra, történelem és művészet szerves részei, amelyek sajnálatosan kevésbé ismertek és – félő – lassan veszendőbe mennek...

Jelek, és jelképek

A bibliai Tízparancsolat tiltja az emberábrázolást, a „faragott képek” tiszteletét, ezért zsidó temetőben mindmáig nem láthatunk sírszobrot vagy fényképet, sőt – hagyományos helyen domborművet sem. A legrégebb sírköveken jóformán a felirat az egyetlen „dísz”. Később apró vésett jelek, motívumok (szőlőindák, virágdíszek), valamint a vallási hovatartozást jelölő szimbólumok bukkannak fel.

Az ókor végéről fennmaradt zsinagógák művészi mozaikpadlói és a Dura Európószban (2. sz.) előkerült freskó arról győz meg, hogy a zsidó képzőművészet szinte „két dimenzió” közé szorult. Mindez azonban nem sorvasztotta el az alkotói tehetséget, csupán olyan útra vezette, amely a szerényebb formákhoz szoktatta a művészeket. Ha valóban érteni akarjuk a kőfaragók művészi mondanivalóját, ismernünk kell azokat az ősi jelképeket és szimbólumokat is, amelyek üzenetüket a messzi múltból számunkra közel hozzák.

I. Szimbólumok

1. MENÓRA hétágú gyertyatartó, minden bizonnyal a legősibb zsidó jelkép. Ágszerűen kiképzett alakja rokonságban áll az élet fájának ősi motívumával. A zsidóságban először Mózes korában, a pusztai szentély leírásánál jelenik meg. A színaranyból készült mestermunka Becalél műve volt. Mindkét jeruzsálemi Szentély fennállása idején [Kr.e. 950-587, illetve Kr.e. 517-Kr.u. 70] a templom központi részén állt, és az örökmécses szerepét töltötte be. Hét ága ezért a hét 7 napjának felel meg. Szimbólumként szerepel az Antigonosz király által kiadott pénzen [Kr.e. 40]. A római korban általánosan ismert zsidó jelkép volt. Gyakorta találkozunk vele pannoniai zsidó sírköveken, gemmákon, mécseseken, akárcsak később a középkori és újkori templomokon, sírköveken és az illusztrált kéziratokban. Piatra Neamt-ben egy szép szecessziós változata látható.

2. HANUKAI GYERTYATARTÓ nyolcágú lámpás, amelyet egy szolgagyertya (samesz) egészít ki. Magyarországon ezt is menóráként szokás emlegetni. A makkabeus szabadságharc és az arra emlékeztető téli hanuka (felavatási) ünnep jelképe. Amikor Kr.e. 165-ben visszafoglalták Jeruzsálemet, mindössze cseppnyi szentelt olajat találtak ott, amely a Szentélyben – úgymond nyolc napig égett. Sírköveken feltehetőleg akkor alkalmazták ábrázolását, ha az illető hanukakor (december táján) halt meg.

3. DÁVID-CSILLAG (héberül mágén Dávid = Dávid pajzsa): hatágú csillag, két egymásba fordított háromszögből áll. Héber neve történetesen szintén hat betűt tesz. Ősi jelkép, minden bizonnyal Indiából ered: az ég és a föld, vagy a férfi és a nő találkozásának szimbóluma. A zsidó hagyomány szerint Dávid király [Kr.e. 1010-970] katonáinak pajzsára vésték ezt a jelet, vagy a pajzs ilyen csillagalakú volt. Első ábrázolása zsidó környezetben a capernaumi (Kfar Nahum-i) zsinagógában fordul elő [Kr.e. 2. sz.]. A középkori misztikusok sokat foglalkoztak értelmezésével. A két háromszög feltehetőleg egy talmudi mondással hozható párhuzamba [Avot I, 2; 1, 18.]. A lefelé fordított, égi háromszög a világ három olyan alappillére jelképezi, amely Istentől függ: igazság, törvény és béke. Vele szemben a fölfelé irányuló, földi háromszög megvalósulása az emberen áll: Tóra, istenszolgálat és a szeretet gyakorlása. Magyarországon a Mátyás király és Beatrix esküvőjén (1476) részt vett zsidó küldöttség zászlaján, valamint a hódoltság korabeli kisebb (szefárd) budai zsinagóga bejárata fölött szerepelt ez a jel. Az újkori sírköveken és templomokon általánosan elterjedt. Homonnán a Dávid-csillag középebe illesztették az „itt nyugszik” feliratot. Piatra Neamtban pedig a „Cijon” szót.

4. SÓFÁR hajlított, kosszarvból készült kürt, melynek hangja jelezte az ókori Jeruzsálemben a szombat és az ünnepek kezdetét és végét. Halál esetén is megszólaltatták. A pusztai vándorlás idején a nép összehívására, buzdítására szolgált. Sófárhang kísérté – a Biblia leírása szerint – a Szináj-hegyi Tóra-adást és Jerikó falainak összeomlását. A zsinagógában újesztendőkor (ros hasaná) és az engesztelő nap (jom kipur) végén szólal meg. A hagyomány szerint sófárhang jelzi majd a messiás eljövetelét, a feltámadást. Sírköveken ez utóbbi képzet miatt ábrázolták.

5. GYERTYA, GYERTYATARTÓ többértelmű jelképek. A gyertya (héberül nér) mindenekelőtt az élet és a lélek szimbóluma, a Példabeszédek könyvének közismert verse alapján: „az ember lelke Isten mécsese” (20:27). Ugyanakkor a családi élet jelképe is. Kétágú gyertyatartó a szombatot, az otágú a templomot jelenti. Az előbbi áldó kezekkel kísérve a péntek esti gyertyagyújtásra utal (például egy suceavai sírkövön). Ezek a jelképek inkább női sírköveken fordulnak elő.

6. ÁLDÁST OSZTÓ KÉT KÉZ magasba emelt két kéz, melynek mutató és középső, illetve gyűrűs és kisujjai zártak, a két hüvelykujj pedig összeér. Ezzel a jellegzetes mozdulattal – fejük fölé emelt imaköpennyel – áldják meg mindmáig a papi családból, Áron nemzetségéből származó (kohanita) férfiak Izrael népét a zsinagógában. A törvény – a mozdulat részletes leírása nélkül Mózes IV. könyvében szerepel (6:23). Egy legendás magyarázat szerint Isten a kohaniták áldásoztó ujjai közül tekint le (Midrás Sir hasirim 2:9). Ábrázolása ezért kizárólag kohaniták sírkövén fordul elő.

7. KANCSÓ a sírkő tulajdonosának levita származására utal. Lévi törzsének tagjai (a leviták) a mózesi törvény szerint nem kaptak földet, viszont ők látták el az ókori Izraelben az adminisztratív feladatokat. Együttel a Szentély körül is segédkeztek. Mindmáig ők öblítik le – a papi áldásoztást megelőzően – a templom előcsarnokában a kohaniták kezét. Ezt jelképezi több képünkön a kancsó, esetenként a mozdulat ábrázolása is.

8. KORONA (héberül keter): többértelmű jelkép, leginkább a tudást vagy az előkelő származást szimbolizálja. A Talmud szerint „három korona van: a Tóra koronája, a papság koronája és a királyi korona. Ám a jó hír koronája valamennyit fölülmúlja” (Avot 4, 17.). A korona lehet a házastársi hűség jelképe is.

9. NYITOTT KÖNYVSZEKRÉNY A bölcsesség jelképe. Tudós ember sírkövén szokták ábrázolni, néha koronával (a Tóra koronájával) együtt. Leginkább a moldáviai zsidó temetőkből fordul elő.

10. OSZLOP ÉS HÁZ a példamutató családi élet vagy a templomhoz való jámbor ragaszkodás jelképei. Az előimádkozói pulpítust héber szóval oszlopnak nevezik.

11. TÖRVÉNYTÁBLA a mózesi két kőtábla, amelyre a Biblia szerint a Tízparancsolatot vésték. A két kőtáblán – a zsidó hagyomány értelmében – öt-öt parancsolat szerepelt, azonos elosztásban. Az első tábla az Isten és az ember közti (vallási) törvényeket, a második az ember és ember közti (társadalmi, erkölcsi) törvényeket foglalta össze. Ábrázolását főként a zsidó templomok homlokzatáról ismerjük. Sírköveken a vallástörvény iránti buzgóságot fejezi ki. Alkalmanként maga a sírkő (különösen házastársi sírkövek) megformálása emlékeztet a két kőtábla alakjára, például felvételünkön a prágai sírkő.

12. SÁTOR (héberül óhel): leginkább a mózesi frigysátorra utaló szimbólum. A Talmud szerint az igaz ember jótettei sátorként oltalmaznak bennünket, akik érdemeikre hivatkozunk. Ezért rabbisírokat – hászid környezetben – sátorrá szokás formálni, vagy sátormotívumot ábrázolnak rajtuk.

13. SZÍV (héberül lév): leginkább a jóakarát jelképe. Egy közismert talmudi hely szerint Rabban Johanan ben Zakkáj (i.sz. 1. sz.) öt kiváló tanítványát megkérdezte, mi a legjobb dolog a világon, amihez ragaszkodjék az ember? A jó barát, a jó szomszéd, az irigységtől mentes szem – válaszolták azok. Az ötödik tanítvány így szólt: a jó szív. A mester neki adott igazat, mert a többi mind ebből fakad (Avot 2, 13.). Lehet a szív a lelkiismeretesség és a jótékonyság kifejezője is. „Hűséges ember, értékes lelkű” – olvassuk egy szívvel díszített abaújszántói sír feliratán.

14. PAJZS (héberül mágén): a belső emberi értékek jelképe. A zsidó vallás felfogása szerint az ősök érdeme pajzsként védelmezi az utódokat. Koronával együtt a főpapi mellvértre (hósen) és így az elhunyt kohanita származására emlékeztet.

15. TÓRA-FÜGGÖNY (héberül parókhet): a vallásos élet szimbóluma. Abaújszántón fordul elő. A zsinagógai Frigyszekrény előtt húzódik a többnyire díszes függöny, amelyet Tóra-olvasáskor, főbb imáknál és ünnepi alkalommal nyitnak meg. A Talmud és az engesztelő napi főima szerint az ember élete Isten előtt nyitott könyv, amelybe mindenki saját kezével írja be tetteit, melyet feltárva dönti el sorsunkat Isten.

II. Állat- és növény-szimbólumok

1. OROSLÁN (héberül arjé): igen gyakori jelkép, többnyire a hűségé, a vallásos kitartásé. Ezt egy közismert talmudi mondás alapozta meg: „Légy erős mint a párduc, könnyű mint a sas, gyors mint a szarvas és hős mint az oroszlán, hogy mennyei Atyád akaratát teljesítsd” (Avot 5, 23.). Az oroszlán Júda törzsének és Dávid király dinasztiájának címerállata, s ezért általános érvényű zsidó jelkép is. Két oroszlánnal körülvett korona vagy törvénytábla a Tóra védelmét jelképezi. Ettől függetlenül a sírkövön alkalmazott oroszlán az elhunyt héber vagy jiddis személynevét (Júda, Arjé, Léb, Löw stb.) vagy családnevét (Lövy, Löwenberg, Löwisohn stb.) is kifejezheti.

2. SZARVAS (héberül cvi, ajal): gyakori jelkép a fent idézett talmudi mondás, valamint népszerű bibliai hasonlatok (például Zsoltárok könyve 42:2) alapján. Mint „címerállat”, személynevekre (Natáli, Cvi, Hirs, Hera) vagy családnevekre (Hirsch, Hirschl, Herzl stb.) is utalhat.

3. SAS (héberül neser): a már idézett talmudi mondás alapján előforduló jelkép. Családnevekre (például Adler) is utalhat. „Mint sas, ébren őrzi fészket, fiókái fölött lebeg, szárnyain emeli őket” – olvassuk a Bibliában (Mózes V. könyve 32:11).

4. GALAMB (héberül joná): egyrészt a szelídség, a vallásos buzgóság jelképe (vö. Jesája könyve 38:15), másrészt – az Énekek éneke alapján – a női szépségé. Egy jiddis eredetű, ismert női névre (Taube, Tojbel) is utalhat. Ábrázolása szinte kizárólag női sírköveken látható.

5. MACSKA egy olaszliszkai sírkövön előforduló ábrázolása talán a Katz családnévre utal. A Hulda női név vadmacskát, menyétet jelent.

6. SZÁRNYAS LOVAK a Pietra Neamtban (Moldávia) felbukkanó jelkép magyarázatát nem ismerjük, minden bizonnyal idegen eredetű.

7. SZŐLŐFÜRT, SZŐLŐTŐ (héberül eskol, gefen): Izrael országának és a zsidóságnak egyik ősi jelképe (vö. Zsoltárok könyve 80:9). A vallási szertartásokban kiemelkedő jelentőséggel bír, így másodlagosan a valláshoz való ragaszkodás szimbóluma. Másrészt a családi élet jelképe is a Zsoltárok könyvének egyik közkeletű verse alapján: „Feséség mint termő szőlőtő házad belsejében” (128:3). Szőlőfürt látható több római kori zsinagóga mozaikpadlóján, akárcsak a középkori (13. századi) soproni zsinagóga frigyszekrényén.

8. GRÁNÁTALMA (héberül rimon): szintén ősi izraeli és zsidó szimbólum, az ország kiemelt terméke. Mivel azonban gránátalmának (rimonim) nevezik a Tóra-tekercs fölé helyezett, csengőkkel ellátott díszeket is, a gyümölcs másodlagosan a vallásos buzgóság jelképe lett.

9. FŰZFA a szomorúság és a gyász általánosan elterjedt jelképe. Mint zsidó szimbólum, az őszi „ünnepi csokor” egyik alkotóeleme. Ábrázolása Magyarországon gyakori, és főleg női sírköveken fordul elő.

10. PÁLMA (héberül támár, luláv): szintén az ősszel (a sátrak ünnepén) használatos ünnepi csokor része, annak egyik legfontosabb alkotóeleme. Jelképként a gerincességet, a kitartó, egyenes jellemet, sőt az igaz embert ábrázolják vele. A közismert szombati zsoltárban ugyanis ezt olvassuk: „az igaz mint pálmafa virágzik” (Zsoltárok könyve 92:13). Díszes pálmafák láthatók a krakkói Nátán Nóte ben Slomó Spira rabbi sírkövén is (meghalt 1633-ban). A felirat szerint „ő az, akiről azt tartják, négyszemközt beszélt Élijáhu prófétával”. A derékbatört palma vagy gyertyatartó rajza mindig a váratlan halál tragikumát fejezi ki.

11. KÜLÖNFÉLE VIRÁGMOTÍVUMOK ÉS VÁZÁK láthatók főként modern síremlékeken, így a Schmidl-család szép szecessziós sírboltján (Budapest, Kozma utca), Abaújszántón. Ezek a kegyelet természetes jelképei, megnyilvánulásai. Közülük leginkább egy kopjafára emlékeztető motívum (feltehetőleg bimbó?) érdemelné meg az alaposabb vizsgálatot.

III. Héber betűs rövidítések

A betű héber szava (ot) kettős jelentésű: egyrészt betű, másrészt jel, szimbólum, sőt csodajel. S valóban, a héber írásban (amely végső soron mássalhangzós betűírás) a betű még megőrizte ősi jelkép-értelmét. Nem szólva arról, hogy minden egyes héber betű elnevezése valamely ősi szót őriz (alef: marhafej, bét: ház, gimel: teve stb.) és valamennyinek számértéke van. A betűösszevonások, rövidítések olykor önálló tartalommal bírnak. Ez a sajátosság szolgált alapul a középkori zsidó betű- és számmissztika létrejöttére, fejlődésére.

Sírköveinken a következő héber rövidítések szerepelnek:

1. P.N. – feloldása: pó nitmán = itt van elrejtve (azaz eltemetve). A latin hic iacet és a görög enthade keitai héber megfelelője. Már az ókorban kialakult formula. Pilisvörösvárott ennek P.T. változata szerepel. Ennek feloldása: pó támuk, jelentése az előbbivel azonos. Természetesen rövidítés nélküli változata is használatos, például Krakkóban.

2. L.P.(F.)K. – (összeolvasva: l'fak) – feloldása: lifrát kátán = a kis időszámítás szerint. Az elhunyt halálozási dátuma után szerepel, például Göncruszkán. A zsidó időszámítás ötezredik éve a polgári (keresztény) időszámítás 1239/40-ig évének felel meg. Így az 1985. esztendő nagyjából az 5745. zsidó évvel azonos. Az ezresek az azonban nem jelölik: ez a kis időszámítás. Tehát a fenti dátum helyett – természetesen héber betűszámokkal – 745-öt írnak, majd gyakorta hozzábiggyeszti a figyelmeztető rövidítést: a kis időszámítás szerint. Előfordul a három fenti betű játékos – ámbár szintén megszokott – összekapcsolása is.

3. T.N.C.B.(V.)H. – (összeolvasva: tanc'vá) – feloldása: t'hi nafsó crurá bicror hahajim = legyen a lelke bekötve az élők bugyrába. Általános záróformula zsidó sírköveken. Arra utal, hogy az elhunyt örökké élő maradjon. A kifejezés háttérében az az ősi (már rég feledésbe ment) szokás bujkál, hogy a keleti pásztorok mindig annyi kavicsot őriztek „az élők bugyrában”, ahány bárányból állt a nyáj. Így voltak képesek számontartani az állatállományt. A kifejezés előfordul Dávid bibliai történetében. „legyen az én uram lelke bekötve az élők bugyrába”, vagyis sokáig éljen (Sámuel I. könyve 25:29).

IRODALOMJEGYZÉK

Bevezetőnkben igyekeztünk mindig az első forrásokból meríteni. Szükségesnek érezzük azonban a témánkba vágó legfontosabb alapműveket, feldolgozásokat itt felsorolni.

ÁBRAHÁM VERA: „...Hol sírjaink domborulnak...” Elhagyott zsidó temetők Somogy megyében. Kaposvár, 2006.

ERDÉLYI LAJOS: Régi zsidótemetők művészete. Bukarest, 1980.

HALÁSZ NÁTÁN: A kegyelet forrása. Orah kol adam. Bp., 1902. (Új kiadása: 2002.)

HERMAN, JAN: Jewish Cemeteries in Bohemia and Moravia. Prága, 1980.

JERÁBEK, LUBOMIR: Der alte prager Judenfriedhof. Prága, 1903.

KÁLMÁN ÖDÖN: A rabbi könyve, Bp., 1940.

KUNT ERNŐ: Temetők népművészete. Bp., 1983.

ORBÁN FERENC: A zsidó kultúra nyomában a Kárpát-medencében. Bp., 2006.

RAJ TAMÁS: Vigasztaljátok népemet (Gyászszokások, imák, vigasztaló zsoltárok) Bp., 1998.

RAJ TAMÁS: Zsidó tárgyak művészete (Szelényi Károly fotóival) Bp., 2001.

RAJ TAMÁS: Zsidó eszmék és jelképek Bp., 2002.

SCHEIBER, ALEXANDER: Jewish Inscriptions in Hungary. Bp.– Leiden, 1983.

SCHEIBER SÁNDOR: Hegyaljai zsidó sírkövek (Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI. 177-194. 1.) Miskolc, 1982.

VARGA LÁSZLÓNÉ: A balatonfüredi zsidó temető. Balatonfüred, 2004.

WACHSTEIN, BERNHARD: Die Grabinschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt. Bécs, 1922.

WEISS SÁMUEL: Avné bét hajocér... b'vét hahajim hajasan Pressburg. Paks, 1900.

Wischnitzer-Bernstein, R.: Symbole und Gestalten in der jüdischen Kunst. Berlin-Schöneberg, 1935.

87 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - ÜNNEP | 1986

HIDEGTŐ, VEGYESTECHNIKA | 20x20 CM

88 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - HEGYOLDAL | 1986 · HIDEGTŐ, VEGYESTECHN | 20x24 CM

TAMÁS RAJ This cairn is witness today

"As they go through the land and one of them sees a human bone, he will set up a marker beside it..." (Ezekiel 39:15). These are the words of the prophet, in the Biblical vision of Gog and Magog, thus connecting the fate of the mortal to the idea of the Last Judgement. In the Talmud, this ancient prophecy is the source of the old custom, that one sets up a memorial sign, a tombstone over the remains of relatives, friends or unknown strangers (Moed Katan 8a). In the history of mankind, and of the Jewish people within, so many of us have not been given the last honours: bodies burnt to ashes or lying at the highways of Europe, without a headstone... Some other times the gravestones themselves revived: branchy trees have grown over them, vines of wild plants have overgrown them, birds have built their nests near them. Epitaphs have worn off, stones are crumbling, falling on their back, sinking in the soil, as some of the photos show in this book.

Mementos, set up by hands mouldered long ago to preserve other people's names, and now the stones themselves are mouldering. Sometimes the "guard" (the gravestone) left its post for ever: broken pieces have been built into the wall of cemetery (as in Cracow), built into houses by profane hands or destroyed deliberately... Still, cast out, in their desolate beauty, Central European Jewish cemeteries remained faithful, visible witnesses of local history. These graveyards are precious relics, heralds for the present and future, of the culture, mentality and art of the Jewish people, integral, still peculiar parts of their environment. This book is a modest attempt to introduce these relics, as well as funeral rites, traditions, and symbols of the tombstones. Knowing ourselves and others: the fundamental step towards mutual understanding and esteem.

Cemetery in ancient times

Jacob, the third patriarch of the Jewish people, whose figure appears in world literature several times (for instance, in Thomas Mann's novel), set up a memorial stone three times. First, in his youth, when he had to leave his parents' house. At night, on the way, he had a dream. When he awoke from his sleep, he set up a stone as a foundation of an altar and took a pledge: "this stone that I have set up as a pillar will be God's house (Hebrew *Bethel*; Genesis 28:22). For the second time, as a grown-up man, he set up a sign on the occasion of his homecoming. "This cairn is witness today", he says when he breaks up, and, at the same time, makes a covenant with his father-in-law, Laban. (Genesis 31:52). That is why this landmark is called *Galeed*, 'witness heap'. Finally, Jacob had to set up a memorial stone over the grave of his most beloved wife, Rachel, for the woman died while she was giving birth to Benjamin. This grave, which later became a shrine, is called Ramat-Rachel (Rachel's Hill) up till now.

These acts of Jacob represent only a small part of those numerous references in the stories of the Bible that prove the wide use of this practice. The burying place of the patriarchs was the cave of Machpelah, in Hebron. Jacob himself (and later Joseph) was embalmed and carried here, to the grave of his ancestors, from Egypt. (Balm was a famous product and export of ancient Israel. (Later, still in Biblical times, ornamented burial caves were built in great number in Jerusalem. Prince Absalom, rebel against his father, erected an impressive monument for himself during his lifetime: he had no son to carry on the memory of his name [2 Samuel 18:18]. According to scholars, the Absalom Monument (Hebrew *Yad Avshalom*), which now can be seen in Jerusalem, is not the tombstone of King David's son, but of King Alexander Yannay, who lived almost a thousand years later. Cemetery is *beth hahaim*, an euphemistic expression meaning 'the house of life', or, more exactly, 'the house of the living'. It is also called 'the house of eternity', 'eternal home' (Ecclesiastes 12:5), 'the place appointed for all the living' (Job 30:23), and 'the yard of death' (Brakhot 23a).

89. RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – HEGYÖLDAL | 1986 HIDEGTŰ, MONOTYPÍA | 20x24 CM

In most ancient times cemetery was a park-like place, decorated with splendid trees. Tireless hands took care of its soundness, its natural surroundings, where one could find solitude for meditative walks. This is why later Romans called these cemeteries *hortus Judaeorum* (Jewish garden). As narrated in the Talmud, Babylonian King Nabuchadnezzar (who later made himself notorious by destroying Jerusalem) was informed by his servants that the cemeteries of the Jews often were more splendid and fascinating than his royal palaces (Sanhedrin 96b.). The most famous sepulchre of ancient Israel certainly was the tomb of Maccabees in Modiin, erected by the fifth brother, Simon, who became king and high priest in 141 B.C. The carved stones of the monument were supported by seven pyramids, facing each other and surrounded by columns: Simon wanted to immortalize the memory of his father, mother, his four brothers and of himself. The stones were ornamented by horns (the symbol of glory), on the top there were arms and ships, carved of stone, so that those arriving from the sea could see them from afar (1 Maccabees 13:27-29).

By the end of the first century B.C. funeral rituals became widespread among the common people, and, due to the worsening of the economic situation, this caused an increasing problem for them. Funeral costs, the precious gravestone, the expensive funeral garments meant immense burden for common people. The most respected master of the age, Rabban Gamliel made a decision, still effective in our days, that nobody should be buried in clothes other than plain linen (Koed Katan 7b.). The name of this white funeral garment is *takhrikhim* ('wrapping'). There are no pockets on it: we cannot take anything with us to the other world, where everybody is equal (c.f. Job 3:13-19). In hot weather a sweet-smelling palm-leaf was put beside the body as a sign of reverence: it is the only luxury permitted by the Talmud (Betza 6a.; Brakhot 53a.). As no other luxury was tolerated in the cemetery, people made use of it, sometimes to excess. The tomb of King Hizkiyahu in Jerusalem was said to be full of spices (Baba Kama 16b). When Rabbi Nathan, the Elder died, his disciple Akylas (Onkelos), who became a Jew from a prominent Roman, burnt seventy bushels of spices beside the body (Avoda Zara I la.). We can rightly assume that Rabban Gamliel's decree on plain funeral clothes or shrouds was not a new rule but a return to ancient customs, since cemeteries before and after the Maccabean period do not contain valuable "supplements". The son of the master, Simon ben Gamliel, a noted scholar himself, declared: righteous, devout men, scholars did not need a valuable gravestone: their words were the real monuments for them (Skalim 2, 7.).

90 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – HARMÓNIA | 1986
HIDEGTŐ, MONOTYPÍA | 20x20 CM

Old tombstones

Whence comes the custom of erecting a stone over graves? This ancient worldwide tradition most likely originated in the Near East. In desert areas sand can not protect the corpse sufficiently. This is why relatives and friends covered the grave with stones, so as to prevent the body from being the prey of animals (jackals, foxes, hyenas). It was counted a real good deed when passers-by put a stone on the grave. Probably hence the custom that, in Jewish cemeteries, we put a pebble on the grave, instead of flowers. Later the heap of smaller or bigger stones was replaced by a gravestone, which became more and more artistic. This explanation is supported by a story of the Talmud (c.f. Oholot 2,4.).

Other scholars say that marking of graves has a ritual origin. According to ritual laws, men of priests' families (Cohanites) were forbidden to near a corpse. Getting under the same roof with a dead body (e.g. in a mortuary) or stepping over a grave caused impurity. The only exception was the funeral of the nearest relatives. This strict law made necessary to mark the graves, which could be seen afar, so as to prevent passing-by priests from approaching it (at a distance of four cubits = ca. 70-80 inches) accidentally. In case the tombstone was

missing or it subsided, the permissible route was marked with lime (Baba Kama 69a.). It is a living custom to pave the middle of the cemetery paths so that Cohanites, visiting their relatives' graves, could see the right way. It is believed that the custom of setting up tombstones is in connection with this. The members of the community were obliged to mark the graves in the last month before spring (Adar) to preserve the "purity" of the priests (Skalim 1,1.). However, we think that this old regulation was meant to conduce the maintenance of the cemetery after the winter period.

The gravestone is usually set up after the year of mourning, on the first anniversary of the funeral (*Jahrzeit*). The greatest rabbinic scholar of the Middle Ages, Moses Maimonides (1138–1204) declared that righteous men should not have a monument over their graves (Hilkhos evel 4,4.). Others believed that the reverence towards the dead demanded for a decent tombstone (Shlomo ben Aderet's Responses 375.). It would have been difficult to forbid in any way this ancient expression of reverence towards the deceased. If we glance over the history of Jewish cemeteries, or examine the gravestones of a single graveyard, we can see that older stones are always simpler, their workmanship is less sophisticated than that of more recent stones. The earlier inscriptions are shorter, plainer, their language is purer and more to the point than those from the 19th and 20th century. In pious (Chassidic or Orthodox) communities it is strictly observed that inscriptions can only be in Hebrew, though from a long period after the first settlement in Europe we cannot find monuments with Hebrew writing. The Jewish origin of the deceased is shown only by the Hebrew name. In other cases Jewish symbols reveal ethnic background. We know quite early Jewish tombstones from the Roman province Pannonia (Western Hungary) with carvings of Menorahs and other symbols, but Hebrew letters do not appear in this period. On the other hand, the Greek words *heis theos* ('one God'), translation of the best known Hebrew Biblical prayer, often occur. The first Hebrew inscription in Europe (from 688 A.D.) was found in Narbonne, Southern France. It consists of three words only: *shalom al Yisrael*, peace for Israel. The earliest epitaph in Hungary we know about is from 1278. The monument was erected "at the head of Pesach, son of Peter, who returned to eternity". This stone, together with two later ones, was found in Buda, at the site of the Medieval Jewish cemetery, at the junction of Alagút and Pauler Streets. Professor Alexander Scheiber, in his fundamental work, *Jewish Inscriptions in Hungary* (1983), registered 145 Hebrew inscriptions until 1686, the end of the Turkish invasion, predominantly on tombstones. Non-Hebrew inscriptions show a similar proportion. These facts prove the importance of graveyard monuments as a source of the history of a community.

Cemetery and history

The fate of the stones and cemeteries were always parallel with the fate of the people. When a Jewish community had been abolished in a country or in a region, their cemetery met the same destiny: the tombstones were sold, given away or simply stolen. In Sopron a monastery was built of them, in Ferrara city walls were reinforced with Jewish gravestones. In Buda they were used as building stones without rubbing out the inscriptions, so many of them can be read today. The stones were built in so strongly that they can not be taken out without endangering the whole building. Now these inscriptions can be seen in the gallery of the

91 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – HARMÓNIA | 1986

HIDEG TŰ, VEGYESTECHN | 20x20 CM

RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – MENÓRA | 1986
RÉZKARC, VEGYESTECHNIKA | 20x20 CM

92

93

Carmelite monastery of Buda (5-7-9, Színház Street) and in the stairs of the wine-cellar in "Fehér Galamb" restaurant.

At other times desecration of graves and graveyards foreshadowed the danger threatening the community. For instance, in the Talmudic period Jewish cemeteries had to be guarded, because Zoroastrian Persians often ravaged them: in their faith dead bodies "defiled" land, corpses had to be left under the open sky as feed for birds (c.f. Baba Batra 58a.). In some communities in Italy (e.g. in Ferrara) the word *shalom* was written into the fresh soil of the grave: so anybody could see that the grave was not desecrated or robbed (J. Lampronti: Pahad Yitzhak s.v. qurah). In the 16th century David ibn Ami Zimra gave an account that Moslems kept stealing more valuable stones from Jewish cemeteries, then, after they had rubbed the inscriptions out, they sold them again, usually to Jews. For this reason it was forbidden to buy used tombstones (Responses of Radbaz 1, 741.). In 1686, after the recapture of Buda, the soldiers were rewarded with free plunder. They practically besieged the Medieval synagogue and burnt it down. During the archaeological excavations, mutilated and burnt bodies were found in great number. The centuries old remains of these martyrs were interred in the Jewish cemetery of Pest (Rákoskeresztúr), in 1969. In 1944, at a common funeral, the gendarmerie of internal undersecretary László Endre arrested participants, relatives and ecclesiastical persons alike, and carried them off to death innocently. During the first period

of the Holocaust, funerals took place in the old cemetery of Buda (Csörsz Street) as long as it was possible. The Chief Rabbi of Szeged and noted botanist Immanuel Löw, who died in the hospital of the ghetto at the age of 90, was buried here: his body was taken here on a dustcart. After the ghetto in Pest had been closed, the dead were buried in the yard of the Dohány Street synagogue. Those who could not be identified or whose relatives did not survive the Holocaust (about 2000 bodies), repose here.

The fate of cemeteries has always been tied to the history of the city. According to the regulation of the Talmud, "the house of the living", was always placed outside the city, at a minimal distance of about 35 yards from the border (Baba Batra 2, 9.). In the course of the growth of the city the cemetery got inside, new buildings surrounded it. This also happened to the cemeteries of other congregations, but Judaism is more strict about the peace of the dead. Moreover, it was more difficult for the Jewish congregation to get new pieces of land. This is why a Jewish morgue or (closed) cemetery, wedged among city houses, can be found more frequently than Christian ones. Opening a new graveyard or extending an old one always depended on the benevolence of authorities. Since these requests were often refused, some Jewish cemeteries are astonishingly crowded. The graves in the famous cemetery of Prague are practically layered above one another: hardly had one monument sunk into the ground when a next one was erected above it. A similar graveyard, enclosed with houses, but far less known, is the old cemetery of Buda (Csörsz Street). The small piece of land, not larger than a court, holds 1350 tombs. One picture shows the Jewish cemetery of Abaújszántó: the stones, closely beside and behind each other, are leaning forward, like devout Jews while praying...

The opening of a new cemetery was often made necessary by minor or major epidemics. As old cemeteries were enclosed with buildings, authorities ordered the communities to found a new one, or they themselves designated its place. After the epidemics the community went on using the new graveyard, as they did in Szeged after the cholera epidemic of 1832. At other times the temporary burying site had to be vacated, though rabbis could not accept the stirring of graves (Sanhedrin 46a.). However, the venerable Chief Rabbi of Pozsony, Moses Scheiber wrote that bodies were to be exhumed from these temporary cemeteries unless they were given to the community and surrounded with a wall, otherwise they could have been disinterred without consent. Given the chance, bodies should be put to a final resting place, and it is a merit to fulfil this religious obligation (Hatam Sofer 334.).

The tombs of the ancestors

In the opening scene of Stefan Zweig's excellent novel, *Die verborgene Leuchter*, roman Jews observe the anniversary of the destruction of Jerusalem in the cemetery. They are sitting on the ground, among the tombs, singing the mourning songs of the loss of the Temple. This is an ancient custom: on days of mourning Jews visited cemeteries in groups. The explanations of this tradition were different among Talmudist masters. Some said this expressed that in front of God the living almost counted among the dead. Others believed that these devout believers hoped the intercession of the dead for mercy (Taanit 47a.). Maybe, it was simply to strengthen mourning, and some said visitors paid respect to those who had no living relatives. It is a living tradition that on days of mourning it is not fit to visit relatives' tombs, visitors only walk around the cemetery reciting prayers. Apart from this, it is a serious moral and religious obligation to visit ancestors' graves (Hebrew *kever avot*). Religious Jews often travel thousands of kilometres to see their relatives' tombs from time to time. This custom is mainly connected with death-anniversaries (*Jahrzeit*) and the period preceding the autumn holidays (Dreadful Days). Graves, especially those of the honourable, were regarded as sacred as early as in the Talmudic period, pilgrims came with prayers and pleas (Sota 34a.). In Central and Eastern Europe the graves of scholars and rabbis attract the greatest number of visitors. The best known of them is Rabbi Löw of Prague (Yehuda ben Betsalel, 1525–1609), the creator of the golem. Many people visit the grave of Moshe Isserles (1525–1572) in Cracow, just like the peculiar sepulchre of the Schreiber (Sofer) rabbinic dynasty in Pozsony, which is now almost under the tram-rails. Many people pay tribute to the tombs of the rabbis of Hunfalva, Máramarosziget, Szatmárnémeti, Nagyvárád, Kolozsvár. In Hungary the *Jahrzeits* of the rabbis of Sátoraljaújhely, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka and Nagykálló are veritable touristic events.

According to Judaic teaching, it is forbidden to use graves and gravestones for any other purpose. The stone is the property of the deceased, and, through him, his body, of the funeral association. A noted rabbi of Cracow even forbade to sit on a gravestone. (Shulhan Arukh Yore Dea 364. û 1. – a note of Moshe Isserles). No one should enter the cemetery bareheaded, pasture animals or collect grass there and run a canal through it. Yet anyone collected grass, it had to be burnt immediately because of the due respect for the dead (Sanhedrin 46a.). This Talmudic regulation explains the ancient custom: when some-

one leaves the cemetery, he tears some grass then throws it behind his back. He expresses that he takes nothing belonging to the dead (c.f. Smahot 13.). Others believe this symbolic action refers to eternal life, as it is accompanied with these words: "Let them revive as grass comes into leaf again." (Kálmán, Ödön: *The Book of Rabbis*) This custom can also symbolize the separation of the living and the dead, as in the vernacular of the Talmudic period, in Aramic, a deceased is called *bar-minan*, 'the one beyond us'. An other, related, custom is when, on leaving the cemetery, believers rinse their hands without saying a blessing. According to traditional belief, a ritual (and hygienic) hand-wash is necessary after dealing with dead bodies and even after visiting graves.

94

95

96

RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ | 1984 CERUZA | 35x30 CM

Tent and parchment

97 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – DOMBOLDALON | 1986
RÉZKARC, MONOTYPÍA | 20x20 CM

Jewish cemeteries are usually near the local (Christian) cemetery, but always on a separate plot of land, surrounded with a wall. On entering we first see the mortuary. The ritual washing of the body is done here, and, at most places, it is the site of the funeral ceremony. Before the ceremony the members of the community recite an ancient prayer that recalls the blessing that Moses pronounced before his death. At many places its text decorates the walls of the mortuary. Its traditional title is *Tsiduk hadin*, and the mortuary is often called *Tsiduk hadin*-house. The Hebrew expression suggests that the mourner, in spite of his sorrow, accepts divine truth. The Aramic mourning prayer, *Kaddish* affirms the same thought. The furnishings of the mortuary are simple, made of wood, stone, bone and tin. (Some beautiful, artistic examples can be seen in the Jewish museums of Prague and Budapest.) In some regions the funeral ceremony is performed not in the mortuary but at the house of the deceased. This old custom is still practised, for example, in Makó, where the new Jewish cemetery (in use since the turn of the century) is at a distance of three kilometres from the town, among farmhouses.

In some regions, as in certain Orthodox communities of Hungary, men and women are buried separately. However, at least from the end of the Middle Ages, we know a number of spouses' tombstones in Central and Eastern Europe. Suicides (according to *Sulhan Arukh*) and children are always buried in separate plots (for premature babies mourners say no prayers). Where the synagogue has not remained or it is not likely to long survive, the monument of the victims of fascism has been placed in the cemetery, near the entrance. There are some outstanding works of art among them, for instance in Kecskemét, where the mortuary of the old, closed cemetery was converted into Hall of Martyrs with good taste. In some Central European cemeteries we can find "soap-graves". It is known that in concentration camps the bodies of those murdered were used for making soap. The bars had the letter RIF on them (Reines Juden-Fleisch = 'pure Jew-flesh'). After the war coreligionists tracked

down and bought up these bars of soap and buried them as an act of piety...

In some towns, for instance in Szeged, there are special memorial sepulchres for Torah scrolls and pieces of parchment desecrated, torn and burnt during the reign of the Nazi terror. However, this originates from the ancient reverence for written word. As early as in the antiquity it was forbidden to burn or throw away scrolls out of use. These were collected into a special room called *geniza* ("hiding place"), which was walled up afterwards. One of the Qumran caves was such a "hiding place" for the Dead Sea Scrolls (2nd c. B.C. – 1st c. A.D.) In Europe (in Ashkenazic communities) worn or damaged books, scriptures, parchment scrolls were ritually buried. In Central European Jewish cemeteries one can see such "book-funerals" even today.

The most characteristic and most distinguished part of all Jewish cemeteries is represented by the graves of rabbis. The godly scholars are usually buried in a separate plot. The inscriptions are generally ornamental, more expressive than others. Poetic epitaphs commemorate their knowledge and good deeds, the first letters of the lines form the name of the deceased (acrostic). The sepulchre itself is formed like a tent – especially in Chassidic communities. At other places a tent-roof or a tent-like structure (Hebrew *ohel*) is raised above the grave. On these tent-like sepulchres there are some small openings, which are slowly filled by pieces of paper with entreaties of believers. They all hope the intercession of the departed rabbi in front of God. These slips (Yiddish *quittli*) each contain stories, sometimes tragedies, and express absolute faith and confidence.

Pebble and flower

We have already mentioned that plants of the graveyard, according to the Talmud, must not be used in any way. Therefore in traditional Jewish communities trees and bushes of the cemetery are not pruned, grass is not mown, only the paths are paved and maintained. For the visitor this may suggest, usually without reason, untidiness, whereas the aim is the preservation of the natural environment. Moreover, this tradition expresses: it is futile to oppose decay. Some of the photos in this book also suggest this idea. For example, in Késmárk there is a lonely tombstone, looking like the stone tablets of Moses, its inscription has been hollowed by rain. In Abaújszántó a tree has grown together with a tombstone: it can hardly be told which is the tree, which is the stone. In Szendrő a stone has subsided so much that only its upper arch can be seen among plants. In Bártfa plants and a reclined stone nearly absorbed each other.

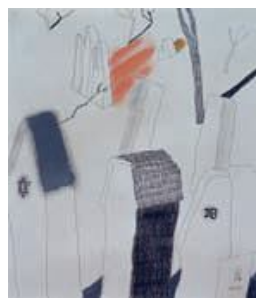
In Varannó we can see a stone behind two other, with two blessing hands, depicted in a strange, reversed position, as if it were guarding, protecting its abandoned "companions". In Nagymihály a stone has fallen off from among the others: there is nobody to lift it. The cemetery of Hunfalva offers an exceptional sight: outside the village, surrounded with a wall, rising as a pine wood, like an abandoned castle on a hill, like a desolate oasis in the midst of a desert... According to traditions, visitors do not bring flowers to the cemetery, they only put a pebble on the grave. The more pebbles are on the tomb, the more living is the memory of the deceased. This strange custom can be explained in two ways. The first one has already been mentioned: stone meant protection against wild animals in the desert. In others' opinion it would be offensive for the dead to bring the symbol of life, so we can only bring a dead thing like a pebble.

"Give flowers to the living, pebbles to the dead" reads the brief explanation in the poem of an Austrian poet, Ada Christen, written on a visit to the cemetery of Prague, to the tomb of Rabbi Löw. The poem was translated into Hungarian by writer and archaeologist Ferenc Móra. In the winter of 1932–33 he published a report of the Jewish cemetery of Prague in Magyar Hírlap of Pest. In the climate of forthcoming fascism an attack was launched at him as "he intended to awaken even dead Israelites". The poem was translated as an apt answer since the last stanza reads:

"We Christians have long
forsaken this pagan custom:
we wreath the dead
we'd stoned to death..."

Rituals of death

Rav Hamnuna, Talmudist in Babylonia (about 300 A.D.) was visiting a southern city when he heard the sound of a shofar. The sound of the horn-like instrument announced someone's death. To his surprise, people did not stop working. When he asked them why they did not hurry to help at the house of the deceased, they replied that those things are settled by a special body of people. (Moed Katan 27b.). This is the first reference to a Jewish funeral association, which now exists withing almost every community worldwide. They are called *Chevre Kadisha* ('Holy Society'), and, beside their main activity, they also support orphans, widows, poor and sick persons. In the Middle Ages the membership was hereditary (Responses of Hos, 13, 13.).

98 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – KÖD | 1986
CERUZA, PASZTELL | 35x30 CM

99 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FÁJDALMAS | 1986
CERUZA, PASZTELL | 35x30 CM

The traditional annual meeting of the association is held, coupled with a fish-supper, on the seventh day of Adar (February-March), on the anniversary of the birth and death of Moses. (In Budapest the meeting is held on the first day of Adar.) The members commemorate all those who died in that year. One of the oldest funeral associations of Central Europe, Chevra Kadisha of Prague was founded by Eliezer Ashkenazi in 1564, its constitution was drawn up by the legendary Rabbi Löw.

On the news of someone's death a religious Jew must say: *barukh dayan haemet* ('Blessed is the just Judge'). Thus he expresses the acquiescence in the loss and God's inevitable judgement. At the death of a close relative he tears his clothes and quotes Job's words: 'The Lord gave and the Lord has taken away; may the name of the Lord be praised.' (Job 1:21)

People never liked to tell the relatives about someone's death (c.f. Proverbs 6:18). This is why sad news were made known by symbolic means, like the sounding of the shofar. It is a living custom of Biblical origin (2 Samuel 14:14) to inform neighbours by spilling a glass of water. In the house of the deceased or of close relatives mirrors are covered for seven days: everyone entering the house can understand everything without asking questions. In traditional Hebrew the word "died" is not used anyway, they say "disappeared", "got free" from earthly life, "returned" to his forefathers, etc. In Northeastern Hungary, at early morning awakening, the *shammes* (sexton) knocked one fewer on doors.

After closing the eyes, the body is put on the ground, a cushion is placed under the head, the body is covered and a candle or an oil lamp is lit at the head. (On Sabbath, as lifting things is forbidden, just like any other work, a piece of bread is held above the body while being put on the ground.) Chevra decided by lot who was

to keep vigil. In the Jewish museums of Prague and Budapest one can see such lots. In Biblical times they sent for wailing women (Jeremiah 9:17).

The most important part of the funeral ceremony was the washing of the body (Hebrew *tahara*, Yiddish *taire*). The body was placed on an oblique board and was washed with lukewarm water by the employees of Chevra, never by relatives. "His head is purest gold; his hair is wavy and black as a raven. His eyes are like doves by the water streams, washed in milk, mounted like jewels. His cheeks are like beds of spice yielding perfume.

His lips are like lilies dripping with myrrh. His arms are rods of gold set with chrysolite. His body is like polished ivory decorated with sapphires. His legs are pillars of marble set on bases of pure gold. His appearance is like Lebanon, choice as its cedars. His mouth is sweetness itself; he is altogether lovely. This is my lover, this my friend, O daughters of Jerusalem."

Who would think that these poetic verses of Song of Songs are cited while washing a dead body? But indeed, this is done, for the simple reason of euphemism, to avoid displeasure of those assisting at the rites. Finally the corpse is submerged in water and the words "pure, pure, pure" are uttered in Hebrew. Then the body is dressed in regular white linen clothes. A prayer shawl (*tallith*) is also put on men, torn at the edge of the coffin, so as to make it unsuitable for its holy function; otherwise the *tallith* would offend the deceased, who cannot fulfil his religious duties. Under the head, in a small bag, they put some sand, preferably from the Holy Land. The eyes and the mouth are covered with potsherds, and, at some places (e.g. in Paks, Kiskunhalas) a small twig (Yiddish *gepeleh*) is put between the fingers: be it the guide of the deceased in the other world. The plain board coffin is covered but not nailed. There are gaps on the bottom of the coffin because soil must touch the body. (In most ancient times the coffin was buried without the bottom boards, later this was forbidden by authorities.)

100 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - GÓTIKA | 1986
RÉZKARC, PASZTELL | 20x20 CM

Before the funeral ceremony relatives and friends step to the coffin, put their hands on it and they beg the pardon of the deceased for the case they had offended him in his life. Nowadays this is the time when close relatives tear their clothes, which are not sewn until the end of mourning, i.e. for thirty days. Funeral oration (Hebrew *hespedh*) represent a special genre of ancient Hebrew literature. David's Lament (2 Samuel 1:17) can be mentioned as an example. In the Talmudic period there stood rostrums in cemeteries, surrounded with seats and standing room (Moed Katan 25-27; Baba Batra 100b.; Brakhot 17-19). The funeral sermon traditionally consisted of three parts: praise of God, consolation of the mourners and moral teaching. The speaker thanked mourners for their compassion in the name of the relatives (Ketubot 8b.; Sanhedrin 46-47). The deceased himself was not praised particularly. The Kaddish, recited by the cantor, always includes the Hebrew name of the dead.

The Hebrew word for the last honours (*levayah*) literally means 'accompanying'. It is an important religious duty to escort the deceased to the grave. The coffin is carried on shoulders and mourners sing Psalm 91. Richly decorated hearses can be seen at some places (e.g. in Szarvas) but they are never pulled by horses. The Talmud orders that a coffin has to be carried as was the Ark of the Covenant in the old days of Moses. In Hebrew the word *aron* means both (c.f. Sotah 13b.). If someone, visiting a cemetery, meets a funeral procession, he has to join them for at least three steps. Talmudic master Judah bar Ilai (2nd c. A.D.) declared that Torah study can only be interrupted for the sake of a marriage or a funeral ceremony (Ketubot 17a.). Izidor Goldberger, Rabbi of Sátoraljaújhely (1876–1944), recorded that during a funeral shops were all closed, the only activity of believers was around the dead (Otzar Yisrael IV. 14-15). On the way to the grave (except on certain semi-holidays) the procession stops three times. The coffin is put down, thus detaining the deceased among themselves for a while, then, singing the Psalms from the beginning, mourners resume their way.

Burial was a general custom as early as the Biblical times. According to the anthology *Pirke di-Rabbi* (ca. 800 A.D.), the first man learned from a raven how to bury his son Abel, murdered by his brother Cain (chapter 21). A hanged man or an enemy soldier also had to be buried decently (c.f. Deuteronomy 21:22, 1 Kings 11:25). It was one of the greatest benefactions to bury a body found on roadside (Hebrew *methmitzvah*, Smaheth 4, 29.; Megilah 3b., etc.), as the dead could not return this act of charity. This can also be the source of the legendary motif of the "grateful dead", which also appears in the Bible (c.f. the book of Tobit, on some extent).

As a sign of reverence, the funeral was held on the day of death or next day. This old custom was observed especially in Jerusalem (Avot di-Rabbi Nathan 35.). This was obvious in the East with its hot climate, but the practice was and is similar in other regions, as well as in Hungary. While the coffin is let down into the grave, the final verse of Psalm 91 is sung. As we have already mentioned, in earlier times corpses were often put into the grave without a coffin, so as to fulfil the words of the Scripture: "for dust you are and to dust you will return" (Genesis 3:19). Nowadays this verse is recited when the first clods are thrown into the grave. Preferably mourners themselves bury the coffin, or at least they "help" throwing three shovels of earth each. Children do not throw clods on their parents' grave. After the wooden grave-post is set up, men pray separately. In Orthodox communities women cannot even approach the grave. Traditionally, the ceremony does not end when the grave has been covered in. On the contrary, this means the beginning of strict mourning of seven days for the close relatives. Near the gate of the cemetery they are seated on the ground (stone, stool), their shoelaces are undone ritually: during the week of mourning they must walk barefoot or in socks. In ancient times relatives wore sackcloth and sprinkled ash on their heads (c.f. Joshua 7:6; Jeremiah 16:6). The final act of the ceremony

101 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – GÓTIKA | 1986

RÉZKARC, PASZTELL | 20x20 CM

is when the closest kinsman, in the presence of at least ten other men, after a common prayer, says the Kaddish in the mortuary. Those present line up (Hebrew *shurah*) to express their compassion. "May the Omnipotent console you, together with other mourners of Zion and Jerusalem", they say. In some places members of Chevra Kadisha prepare a simple repast for the mourners in the cemetery. This "recovery repast" consists of milk loaf and eggs sprinkled with ash. Apart from this mourners fast on the day of the funeral (Moed Katan 27b.).

Epitaphs

Epitaphs are the most significant parts of the cemeteries and of the tombstones. Stones and inscriptions reveal a lot about the ancients. Behold, for instance, the human-shaped tombstone from Szécsény. Individual lives appear behind ancient formulae, symbols, motifs. A silent stone can be so talkative...

"The stones of the wall will cry out", we read in the Bible (Habakkuk 2:11). We only have to listen to the sound. Expert eyes and humble consideration will understand the stories told by stones hidden for centuries, by letters worn out, buried, broken throughout hundreds of years. Not only books, stones also have their fate...

"The stones of the wall will cry out" – how much passion and suffering is commemorated by these tombstones. One of the oldest gravestones in Central Europe, the one from Völkermarkt, Austria, tell in its Hebrew inscription that the "generous" man lying underneath had been murdered by stealth in Hungary, in the summer of 1130. Some epitaphs express the sorrow of their authors in exquisite poetry. A stone, decorated with a deer, reveals real poetic artistry.

In Central and Eastern European Jewish cemeteries one can find so-called "empty" tombs. Their inscriptions commemorate martyrs, victims, whose relatives could not pay the last honours. The family set up a stone with the name of the lost relative on it, so as to have a "grave" to visit... "The stones of the wall will cry out". With this book, beyond artistic delight, we would like to call attention to a piece of our past and present: the Jewish cemeteries of Central and Eastern Europe, organic elements of local culture, history and art, but which are little known, and it is feared that they are going to perish...

Signs and symbols

The Second Commandment forbids portrayal and the worship of "idols", this is why one cannot find statues or photos on tombs – in Orthodox cemeteries not even reliefs. On oldest stones inscription is the only "decoration". Later small signs, engraved motifs (flowers, bines of grapevine) and denominational symbols appear. Ancient mosaics of synagogues and the fresco of Dura Europos (2nd c. A.D.) prove that Jewish art was limited by "two dimensions" but this did not enfeeble artistic invention, only led it towards more moderate ways of expression. If we really want to understand the purport of these artisans, we have to know the ancient signs and symbols that bring their message to us.

I. Symbols

1. **MENORAH**: a seven-branched candelabrum, certainly the oldest Jewish symbol. Its bough-like structure is related to life-tree motifs. It first appears in the Bible, in the description of the Tabernacle in the desert. The masterpiece was made of pure gold by Bezalel. It stood in the middle of both Temples of Jerusalem (950-587 B.C. and 517 B.C.-70 A.D.). The seven branches symbolize the seven days of the week. It also appears on the coins minted by King Antigonus (40 B.C.). By the Roman period it had become generally known. We can find it on tombstones, gems, oil lamps from Pannonia just as on synagogues, stones, scriptures of medieval and early modern periods. One in Piatra Neamț shows a fine example of art nouveau.

2. **HANUKIAH**: eight-branched candelabrum with an extra candle [shammes-candle]. Sometimes it is also called Menorah. It is the symbol of hanukah, the festival commemorating the victory of the Maccabees and the rededication of the Temple at Jerusalem. When the city was recaptured in 165 B.C., only a tiny bit of oil was found in the Temple, but it burned for eight days. Presumably it was carved in tombstones if the deceased died at hanukah (in December).

3. **MAGEN DAVID** (i.e. David's shield): a six-pointed star, formed by placing two triangles together, one upon the other or interlaced. Its Hebrew name also consists of six letters. The ancient symbol probably derive from India: it represented the heaven and the earth or the meeting of man and woman. In Judaic tradition, the soldiers of King David (reigned 1010-970 B.C.) bore it on their shields or the shields themselves were of this shape. In Jewish surroundings it first appears in the synagogue of Capernaum (Kfar Nahum, 2nd c. B.C.). According to medieval mysticism, the two triangles can be interpreted on the basis of a Talmudic place (Avot 1, 2; 1, 18.). The triangle that points downwards represents the three divine pillars of the world: justice, law and peace. The other, "earthly" triangle symbolizes human "factors": the Torah, divine service and love. In Hungary it appeared on a flag that was born by the Jewish deputation which took part in the wedding of King Matthias and Beatrix (1476), and on the smaller (Sephardic) synagogue of Buda, above the entrance. It is common on later tombstones and synagogues. In the middle of Magen David the words "here lie" appear on a stone from Homonna, while on an other one from Piatra Neamț we can read "Zion".

4. **SHOFAR**: an instrument made of a ram's horn, blown for warning, summoning people, to mark the beginning and end of holidays and in case of death. It was also sounded when Moses was given the Commandments on Mount Sinai and when the walls of Jericho fell down. Now it is sounded in the synagogue at *Rosh Hashanah* (New Year) and *Yom Kippur* (the day of atonement). According to tradition, it will also signal the coming of the Messiah and the Resurrection. This is why it was often represented on tombstones.

5. **CANDLE, CANDELABRUM**: symbols of several meanings. A candle (Hebrew *ner*) represents life and human spirit, after the well-known verse of Proverbs: "The spirit of man is the Lord's lamp" (20:27). It also symbolizes family life. Two-branched candelabra mean Sabbath, while five-branched ones refer to the Temple. The previous one accompanied by blessing hands mean the lighting of the candle on Friday evening (for instance, on a tombstone from Suceava). These symbols mainly appear on women's tombstones.

103 - RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - VIHAR | 1986
LINÓMETSZET | 20x20 CM

6. BLESSING HANDS: raised hands, the four fingers closed, thumbs touch each other. This is how men of ecclesiastical family, from the clan of Aaron (Cohanites) bless the people of Israel in the synagogue – with the *talith* raised over the head. This law, without describing the gesture, is in Numbers (6:23). A legendary explanation tells that God looks down from between the blessing hands of Cohanites (Midrash Shir Hashirim 2:9). This symbol only appears on Cohanites' tombstones.

7. JUG: refers to the Levitic ancestry of the "owner" of the tombstone. According to the Mosaic law, Levites (of the tribe of Levi) did not get land, but they were in charge of administrative tasks. At the same time they were assistants to the Temple priests. It is their duty up to the present to rinse the hands of the Cohanites before blessing. The jug, and sometimes the gesture, refers to this.

8. CROWN (Hebrew *keter*): an other symbol with several meanings. The most frequent ones are knowledge or illustrious descent. The Talmud tells about three crowns: "the crown of the Torah, the crown of priesthood and the crown of the king. But the crown of Good News outshine all of them" (Avot 4, 17). It can also symbolize marital faithfulness.

9. OPEN BOOKCASE: a symbol of wisdom. Appears on tombstones of learned men, sometimes with a crown (of the Torah). This symbol can be found mostly in cemeteries of Moldavia .

10. COLUMN AND HOUSE: refer to exemplary family life or devotion to the synagogue. In Hebrew, a lectern is called 'column'.

11. TABLETS OF THE LAW: the two stone tablets with the ten Commandments, five on each. The first tablet contained laws of the relationship of God and man (religious laws), while the second five commandments on the second tablet dealt with the relationship of man and man (social and moral laws). They often appear on the facades of synagogues. On tombstones they symbolize devotion to religious laws. Sometimes the stone itself (especially spouses' tombstones) takes the shape of the Mosaic tablets (see one of the photos from Prague).

12. TENT (Hebrew *ohel*): mostly the equivalent of the Mosaic Tent of Meeting. The Talmud says that good deeds of just men protect us like a tent. This is why in Chassidic communities graves of rabbis resemble a tent, or a tent-motif is carved on the tombstone.

13. HEART (Hebrew *lev*): usually the symbol of goodwill. A parable of the Talmud tells that Rabban Johanan ben Zakkai (1st c. A.D.) asked five of his eminent disciples about the supreme good that one should adhere to. A good friend, a good neighbour, eyes free from envy, prudence, they answered. The fifth disciple said: warm heart. The master agreed with him: everything else arises from this (Avot 2, 13.). It can also symbolize conscientiousness and charity. "Faithful man with worthy soul", we read on a gravestone decorated with a heart (Abaújszántó).

14. SHIELD (Hebrew *magen*): the symbol of intrinsic human values. In Judaism the merits of the ancestors protect descendants like a shield. Combined with a crown it resembles the breastplate of high priests (*hoshen*), thus referring to the Cohanite origin of the deceased.

15. TORAH - CURTAIN (Hebrew *parochet*): a curtain covering the tabernacle of the synagogue. It is drawn apart at Torah-reading, main prayers and on holidays. It is the symbol of religious life. According to the Talmud and the daily prayer of atonement, human life is an open book to God, in which we write our deeds with our own hands. God reveals them and decides on our fate. The symbol appears in Abaújszántó.

II. Animal and vegetal symbols

1. LION (Hebrew *aryeh*): a very common symbol of fidelity and religious perseverance. This was based on a Talmudic sentence: "Be strong like a panther, light as an eagle, fast as a deer and courageous like a lion, so as to be able to fulfil the wish of your Father" (Avot 5, 23.). It is the heraldic animal of the tribe of Judah and of David's dynasty, so it is a general Judaic symbol. Two lions on the two sides of a crown or the stone tablets represent the defence of the Torah. Apart from these, the lion on a tombstone may refer to the Hebrew or Yiddish surname (Lövy, Löwenberg, Löwisohn, etc.) or given name (Judah, Aryeh, Leb, Löw, etc.) of the deceased.

2. DEER (Hebrew *zvi*, *ayal*): an other symbol based on the above-mentioned Talmudic quotation and on Biblical similes (e.g. Psalm 42:1-2.). As a heraldic animal, it can refer to first names (Naphtali, Zvi, Hirsh, Hersh) or to surnames (Hirsch, Hirschl, Herzl, etc.)

3. EAGLE (Hebrew *nesher*): also from the above simile. It can also hint at family names (e.g. Adler). Sometimes it is a symbol of a mother protecting her family: "like an eagle that stirs up its nest and hovers over its young, that spreads its wings to catch them and carries them on its pinions" (Deuteronomy 32:11).

4. DOVE (Hebrew *yonah*): the symbol of gentleness and religious zeal (c.f. Isaiah 38:14) and also of female beauty (Song of Songs). A well-known Yiddish women's forename (Taube, Toybe) can be traced back to it. It appears almost exclusively on women's gravestones.

5. CAT: an occurrence on a stone in Olaszliszka may be connected with the family name Katz. The female forename Hulda means 'wild cat' or 'weasel'.

6. WINGED HORSE: the origin of this symbol, which can be found in Piatra Neamt (Moldavia), is unknown, probably foreign.

7. CLUSTER OF GRAPES, GRAPEVINE (Hebrew *eshkol*, *ghafen*): two of the ancient symbols of the land people of Israel (c.f. Psalm 80:9). They are of extreme significance for religious ceremonies, this is why they are also the symbols of devotion. They can also refer to family life after a verse of Psalm 128: "Your wife will be like a fruitful wine within your house". Clusters of grapes can be seen on mosaic floors of some synagogues from the Roman period, as well as on the tabernacle of the medieval synagogue in Sopron.

8. POMEGRANATE (Hebrew *rimon*): an other ancient symbol of Israel and Judaism, an important product of the country. The ornaments on the top of the Torah-scrolls are also called pomegranates (*rimonim*), this is why, secondarily, it also means religious devotion.

9. WEEPING WILLOW: a general symbol of sorrow and mourning. As a Jewish symbol, it is included in the ceremonial bunch of the autumn holiday season. In Hungary it often appears, mainly on women's gravestones.

104 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – LILA FOLTAL | 1986
CERUZA, OLAJPASZTELL | 30x35 CM

10. PALM (Hebrew *tamar*, *lulav*): also a component of the autumn ceremonial bunch (at Succoth, the festival of the tents). As a symbol, it refers to steadfastness, endurance, strong character, and even to the righteous man. In the well-known Sabbath Psalm we read: "The righteous will flourish like a palm tree" (Psalm 92:12). Splendid palm-trees can be seen on the tombstone of Rabbi Nathan Noteh ben Shlomo Shpira of Cracow (died 1633). The epitaph reveals that he allegedly "spoke to Prophet Elijah face to face". A palm-tree or a candlestick broken in two means the tragedy of sudden death.

11. DIFFERENT VEGETAL MOTIFS AND VASES can be seen mainly on modern monuments, like on the burial chamber of the Schmidl family (Kozma Street, Budapest), and in Abaújszántó. They are manifestations, symbols of reverence. There is one motif resembling a headpost (presumably a bud) that would deserve special attention.

III. Hebrew abbreviations

The Hebrew equivalent of "letter" (*oth*) has a twofold meaning: beside 'letter' it also means 'sign', 'symbol', even a magic one. Indeed, in Hebrew writing (which is a consonantal alphabetic writing) letters have preserved their ancient symbolic meaning. Moreover, each letter has a name that is a word in itself (*aleph*=ox, *beth*=house, *gimel*=camel, etc.), and they also represent numbers. Contractions, abbreviations, sometimes can have independent meanings. This was the basis for the medieval mystique of letters and numbers. On tombstones we can find the following abbreviations:

1. P.N. – meaning: *poh nitman* = 'hidden (i.e. buried) here', the Hebrew equivalent of Latin *hic iacet* and Greek *enthade keitai*. The formula existed in the ancient times. A version, P.T. (in Pilisvörösvár) stands for *poh tamun*, the same as the above. Obviously, the unabbreviated version is also in use, for instance, in Cracow.

2. L.P.(F.)K. – (pronounced as l'fak) – meaning: *lifrath katan* = 'according to the "small calendar"'. It appears after the date of death (e.g. in Göncruszka). The five thousandth year of the Hebrew calendar is equal with 1239/40 of the Christian calendar. So 1985 corresponds to the 5745th Jewish year. But thousands are usually not marked: this is the "small calendar". Practically: instead of the above year, 745 is written, naturally, with Hebrew letter-figure, and they add: "according to the small calendar". On a tombstone of Homonna a playful contraction of the above letters appears.

3. T.N.C.B.(V.)H. – (pronounced as tantz'vah) – meaning: *t'hi nafsho tzrurah bitzror hachayim* = 'be his soul bound in the bundle of the living'. It is a common closing formula on Jewish tombstones, wishing everlasting life for the memory of the deceased. The expression preserves a long forgotten custom that was used by shepherds to record the number of animals: they kept as many pebbles in "the bundle of the living" as many sheep they had in the herd. It also occurs in the Biblical story of David: "the life of my master will be bound surely in the bundle of the living by the Lord your God" (1 Samuel 25:29), meaning 'let him have a long life'.

BIBLIOGRAPHICAL NOTES

In this Introduction we intended to use primary sources. However, we feel the need to enlist the most important secondary sources of reference.

ÁBRAHÁM, VERA: "Hol sírjaink domborulnak..." Elhagyott zsidó temetők Somogy megyében. Kaposvár, 2006.

ERDÉLYI, LAJOS: Régi zsidótemetők művészete. Bukarest, 1980.

HALÁSZ, NÁTÁN: A kegyelet forrása. Orah kol adam. Bp., 1902. [New edition: 2002.]

HERMAN, JAN: Jewish Cemeteries in Bohemia and Moravia. Prága, 1980.

JERÁBEK, LUBOMIR: Der alte prager Judenfriedhof. Prága, 1903.

KÁLMÁN, ÖDÖN: A rabbi könyve. Bp., 1940.

KUNT, ERNŐ: Temetők népművészete. Bp., 1983.

ORBÁN, FERENC: A zsidó kultúra nyomában a Kárpát-medencében. Bp., 2006.

RAJ, TAMÁS: Vigasztaljátok népemet (Gyászszokások, imák, vigasztaló zsoltárok) Bp., 1998.

RAJ, TAMÁS: Zsidó tárgyak művészete (Szelényi Károly fotóival) Bp., 2001.

RAJ, TAMÁS: Zsidó eszmék és jelképek Bp., 2002.

SCHEIBER, ALEXANDER: Jewish Inscriptions in Hungary. Bp.–Leiden, 1983.

SCHEIBER, SÁNDOR: Hegyaljai zsidó sírkövek (Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI. 177-194. 1.) Miskolc, 1982.

VARGA, LÁSZLÓNÉ: A balatonfüredi zsidó temető. Balatonfüred, 2004.

WACHSTEIN, BERNHARD: Die Grabinschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt. Bécs, 1922.

WEISS, SÁMUEL: Avné bét hajócér... b'vét hahajim hajasan Pressburg. Paks, 1900.

WISCHNITZER-BERNSTEIN, R.: Symbole und Gestalten in der jüdischen Kunst. Berlin-Schöneberg, 1935.

Translator's note: Biblical quotations and references are to: The Holy Bible.

New International Version. International Bible Society, 1973, 1984.

105 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - FEHÉRBEN | 1986

PAPÍRNYOMAT, PASZTELL | 17,5x24 CM

G R A F I K Á K | G R A P H I C S

106

71

72

73

70

77

95

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

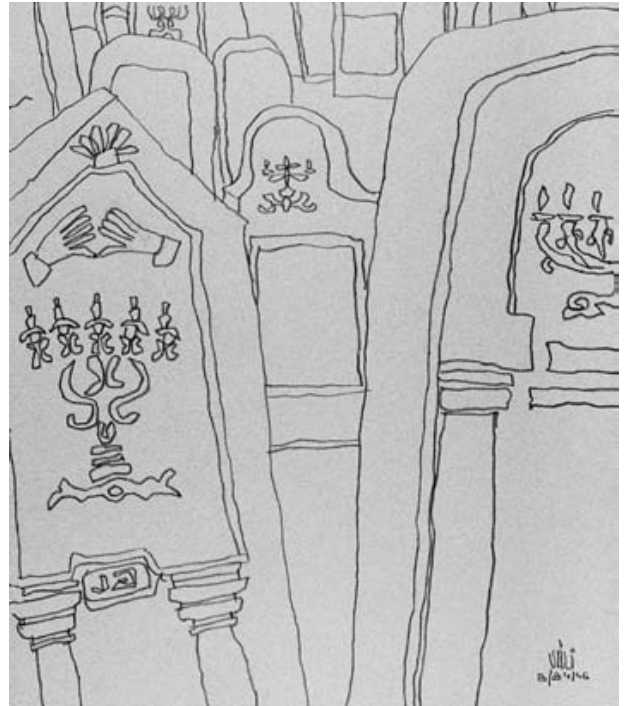
119

120

121

123

124

94

74

75

76

104

101

100

98

99

125

126

127

128

102

129

103

86

89

88

91

130

90

78

79

131

85

132

133

134

80

82

87

135

97

92

93

83

84

132

134

81

136

137

138

139

140

141

142

143

144

F E S T M É N Y E K | P A I N T I N G S

145 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ESTHER) | 1985-1987 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

146 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (CSÖNDES KERT) | 1985 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

147 · TEMETŐKÉP HÁLÁBÓL B. GY.-NEK | 2001-2007 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

148 - ZSIDÓTEMETŐ, 2. VÁLTOZAT | 2001 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

149 · ZSIDÓ TEMETŐ [ECSETRAJZ] | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x136 CM

150 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ | 1984 MONOCHROM, OLAJ, FAROST | 60x60 CM

151 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - HŐESÉSBEN | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

152 - RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - FEHÉR TÁJ | 1984 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

153 · FEHÉR ZSIDÓ TEMETŐ | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

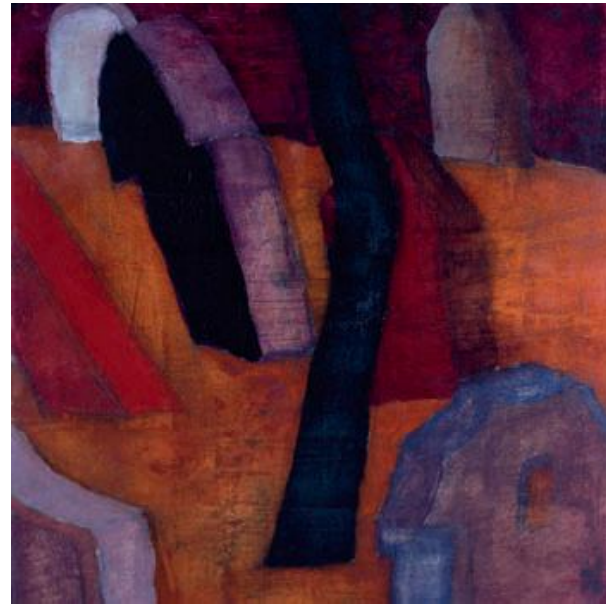
154 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - ÜNNEP | 1984-1987 OLAJ, FAROST | 120x120 CM

155 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (RÓZSASZÍN ÉS LILA) | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

156 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (NARANCS ÉS ZÖLD) | 1984
OLAJ, FAROST | 60x60 CM

157 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (NARANCS ÉS FEKETE) | 1984
OLAJ, FAROST | 60x60 CM

158 - ZSIDÓ TRECENTO | 1984-1985 OLAJ, FAROST | 120x120 CM

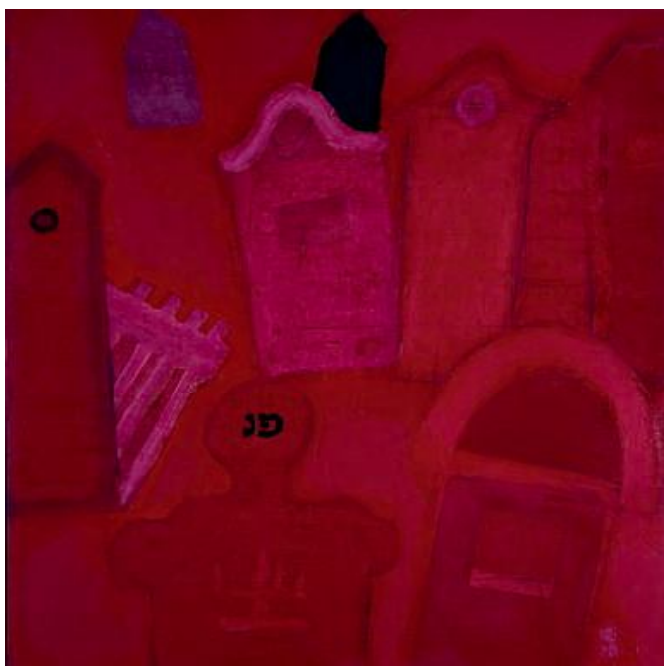
159 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (RÓZSASZÍN KRÉTARAJZ) | 1984 OLAJ, OLAJKRÉTA, FAROST | 60x60 CM

160 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - BUKOVINA I. | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

161 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - BUKOVINA II. 1984 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

162 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (PIROS VÁLTOZAT) | 1984 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

163 - RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (PIROS-FEKETE) | 1984 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

164 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (PIROS ÉS FEHÉR) | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

165 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - KRISTÁLYVILÁG | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

166 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ALKONYAT UTÁN) | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

167 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ VIRÁGZÓ FÁVAL | 1984 OLAJ, FAROST | 60x60 CM 168 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ-VIRÁGZÓ MANDULAFÁVAL | 1986-1987 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

169 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (VÁZLAT A GYÁSZHOZ) | 1984 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

170 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (GYÁSZ) | 1984-1986 · OLAJ, FAROST | 120x120 CM

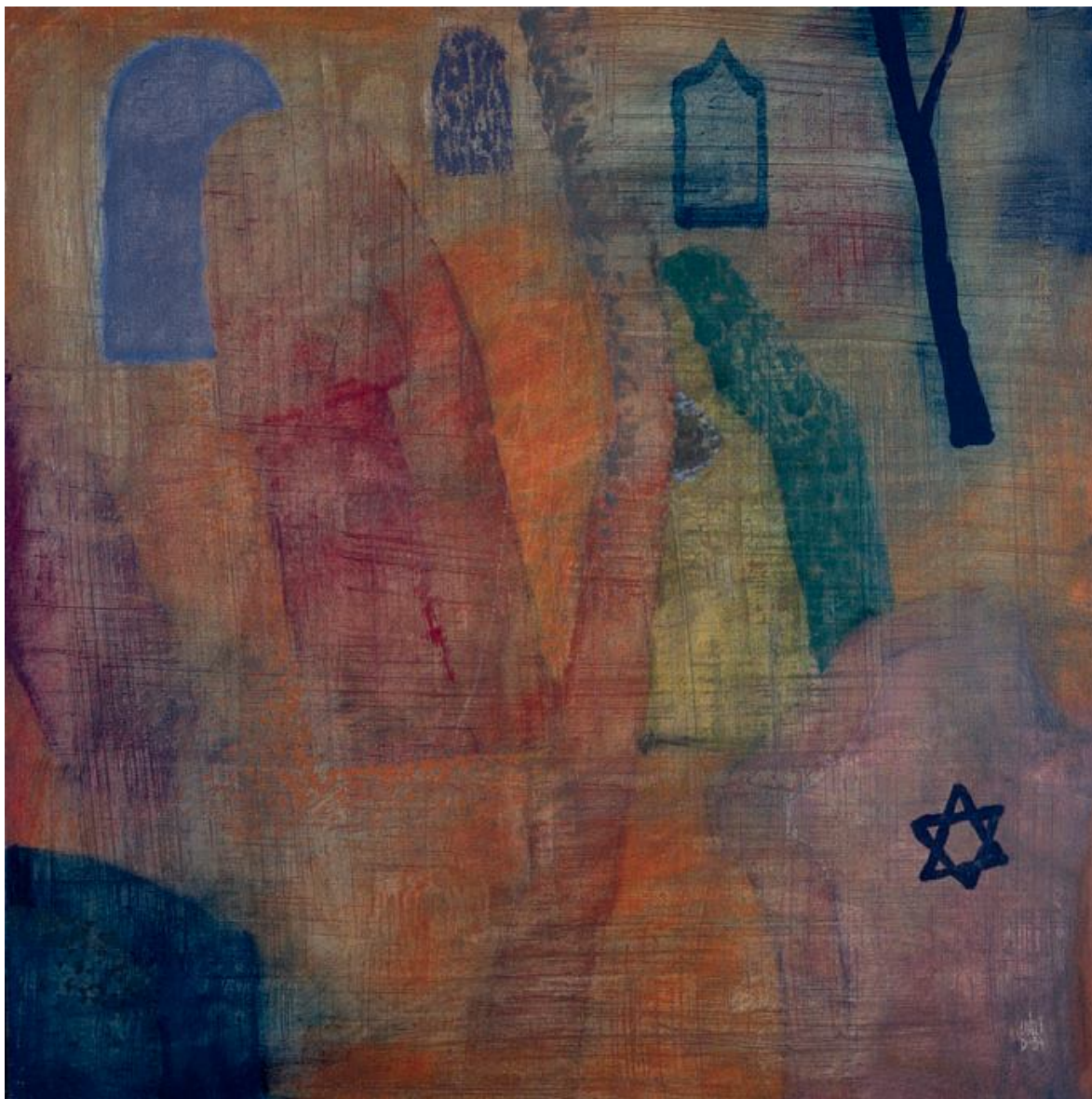
171 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (SZÜRKE TÁJ) | 1985 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

172 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (KEZDET BEN) | 1985 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

173 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (A NYUGALOM ÓRÁJA) | 1985 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

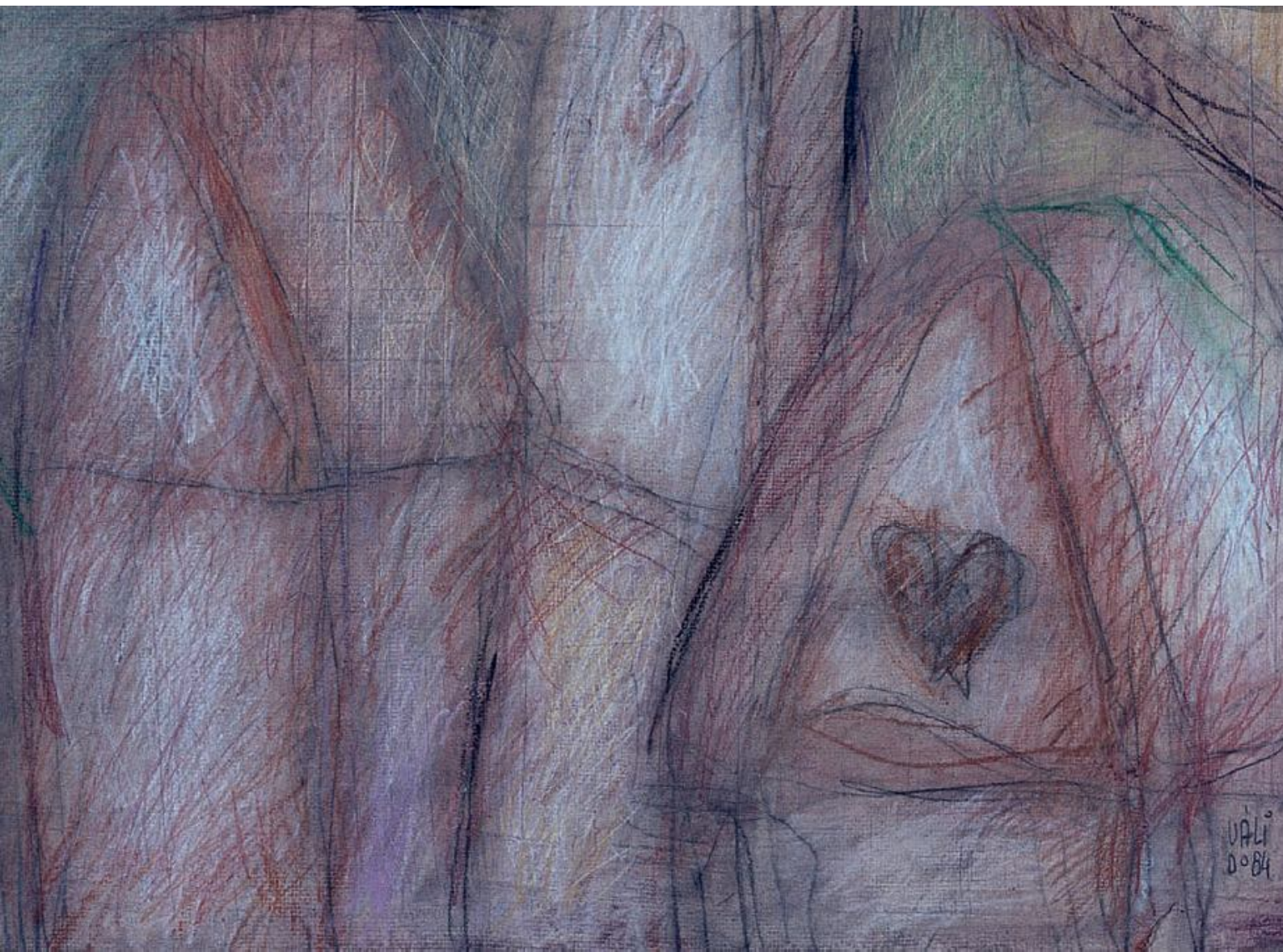
174 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (VARÁZSKERT) | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

175 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - SZÜRKE VÁLTOZAT 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

176 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (FÁK ALATT) | 1984-1985 OLAJPASZTELL, OLAJ, FAROST | 60x60 CM

177 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - ELHAGYOTT KERT | 1984-1987 · OLAJ, OLAJKRÉTA, FAROST | 35x49,5 CM

178 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - POR ÉS HAMU | 1985-2001 OLAJ, FAROST | 120x120 CM

179 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (EMLÉK II.) | 1985 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

180 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (EMLÉK I.) | 1985 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

181 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - SÖTÉT KŐ | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

182 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - VISSZATÉRÉS | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

183 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (KŐ ÉS JEL) | 1985 · OLAJ, FAROST | 120x120 CM

184 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - 1907 | 1984 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

185 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ALKONYAT) | 1985 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

186 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ESTE) | 1985 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

188 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (HAZATÉRÉS) | 1986 · OLAJ, FAROST | 130x170 CM

189 - RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - ELMÚLT KOROK | 1985 OLAJ, FAROST | 90x120 CM

190 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - AVIGNON | 1986 OLAJ, FAROST | 90x120 CM

191 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - BUKOVINÁBAN | 1986 · OLAJ, FAROST | 90x120 CM

192 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (SÚLYOS KÖVEK) | 1985 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

193 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - CSÖND | 1987 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

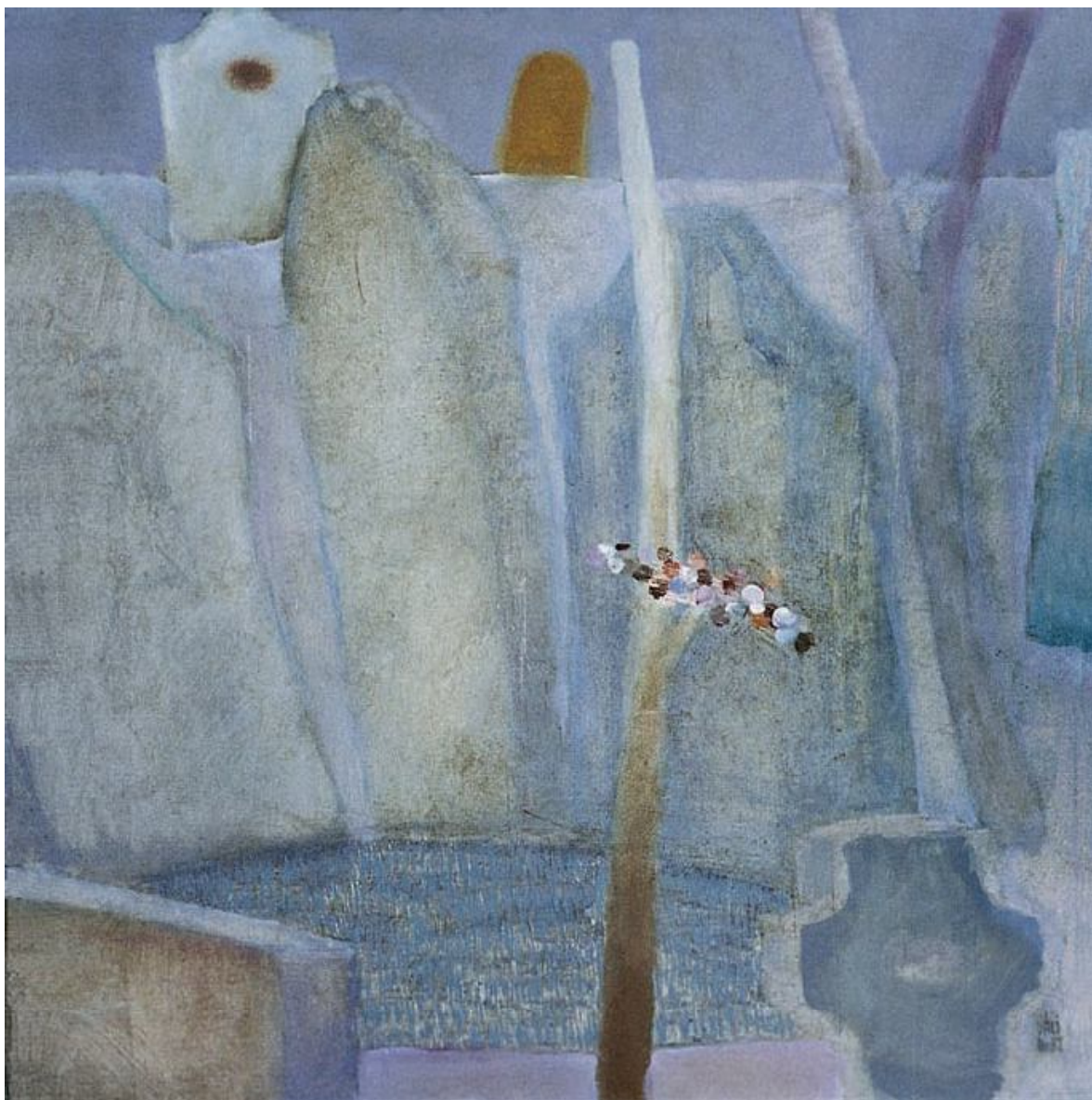
194 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - ISMÉT AVIGNON | 1987 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

195 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - KERT | 1987 OLAJ, FAROST | 120x120 CM

196 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - TÖRTÉNELEM | 1986-1987 OLAJ, FAROST | 120x120 CM

197 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - ALKONYAT | 1987 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

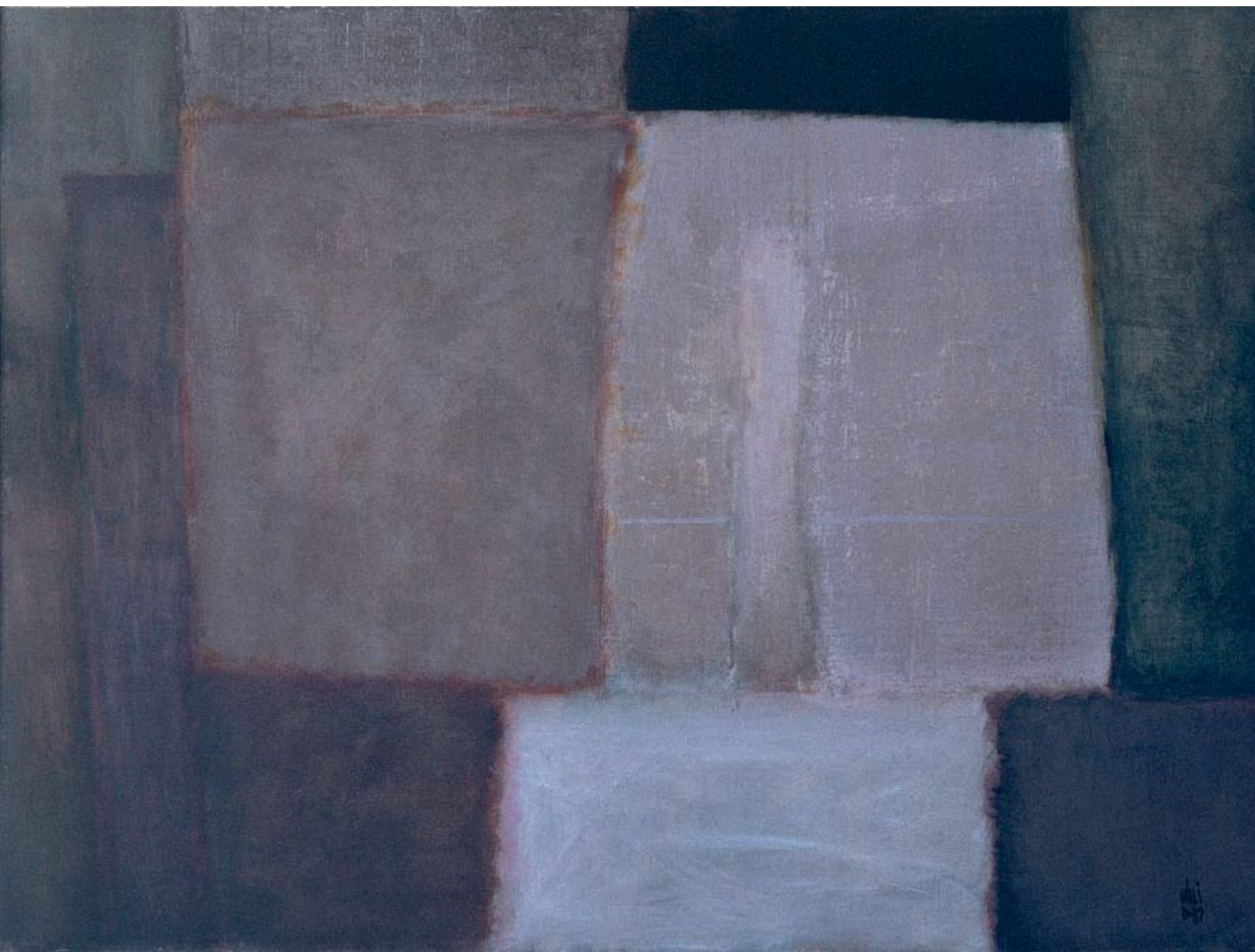

198 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - RÓZSZASZÍN ÉGGEL | 1987 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

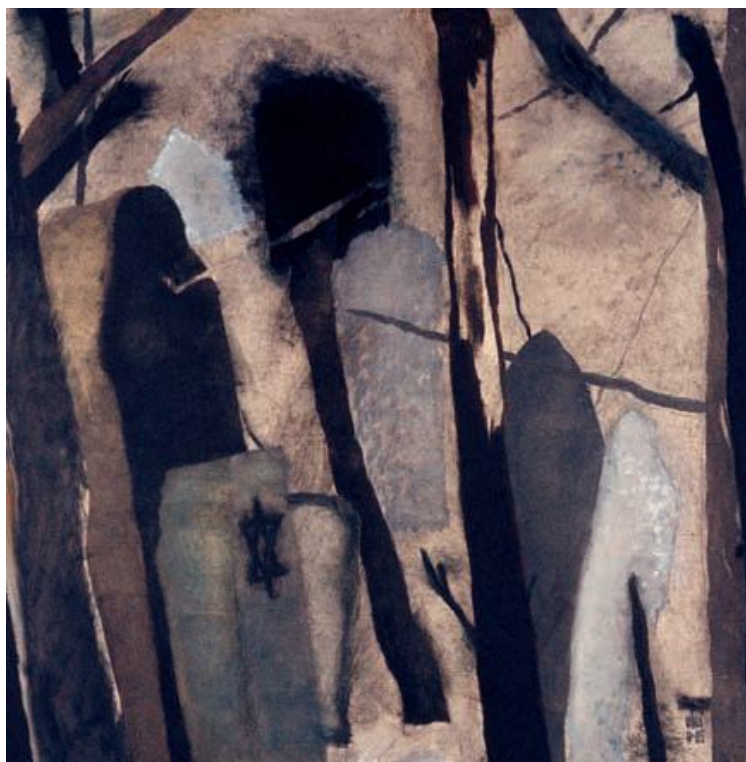

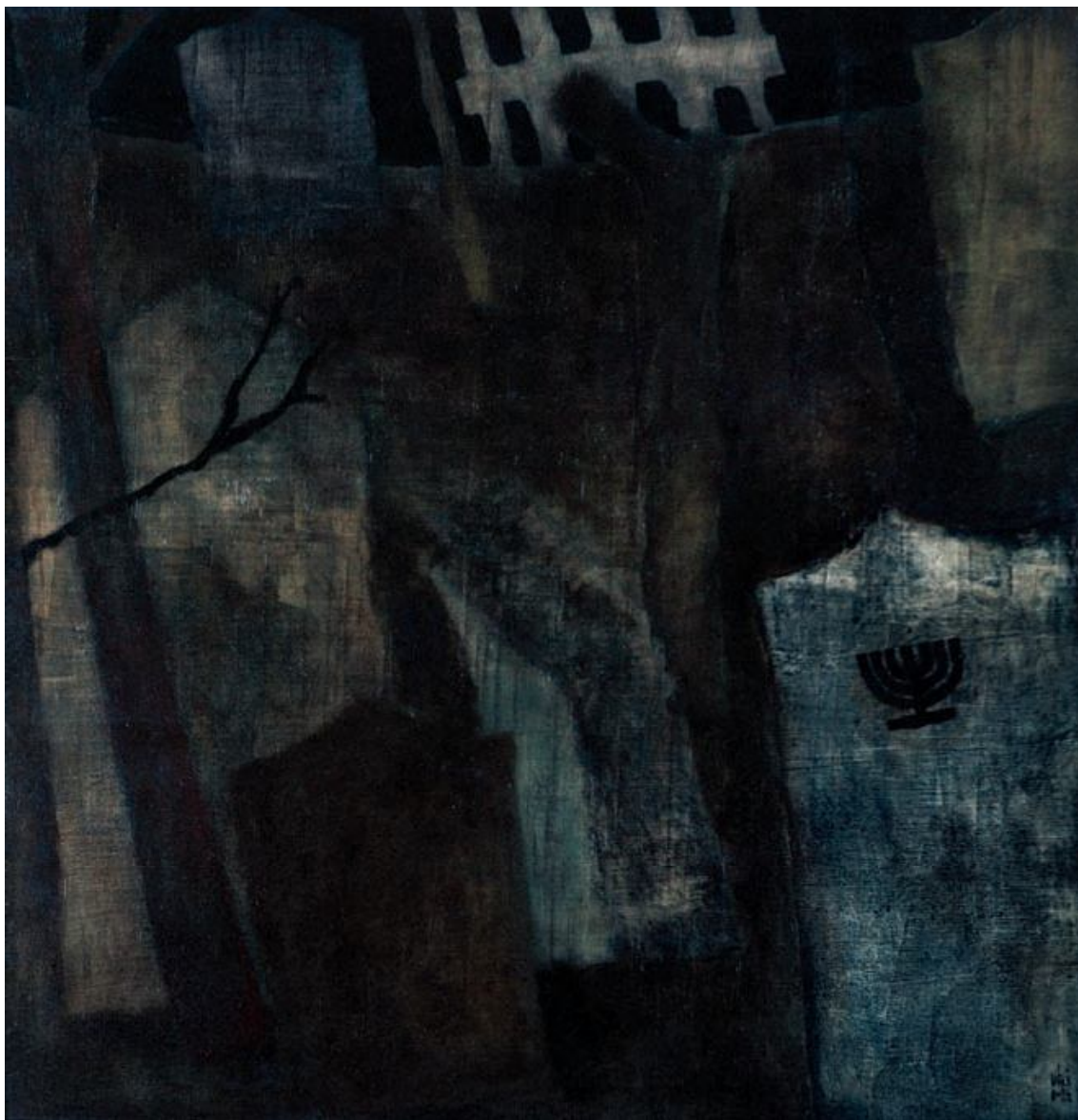
200 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - SIRET | 1987-2000 · OLAJ, FAROST | 60x60 CM

201 - UTOLSÓ ZSIDÓ TEMETŐ KÉPEM | 1986-1987 OLAJ, FAROST | 90x120 CM

202 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ - KÖZÉP-EURÓPÁBAN | 1985 · OLAJ, FAROST | 120x120 CM

203 - RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (FERENCZY KÁROLY EMLÉKÉRE) | 1986 OLAJ, FAROST | 120x120 CM

204 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (FEKETE VÁLTOZAT) | 1985 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

205 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (NOVEMBER) | 1985 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

206 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (NYUGALOM) | 1985 OLAJ, FAROST | 60x60 CM

207 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (AZ ÍGÉRET FÖLDJE) | 1985
OLAJ, FAROST | 120x120 CM

208 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (RÉGMÚLT) | 1985-1987
OLAJ, FAROST | 60x60 CM

209 . RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ÉVSZÁZADOK) | 1985 OLAJ, FAROST | 120x120 CM

211 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ABAÚJSZÁNTÓ | 1986 OLAJ, FAROST | 30x35 CM

210 · RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FEKETE KŐ | 1986–1987 OLAJ, FAROST | 35x30 CM

F Ü G G E L É K | I N D E X

Váli Dezső szerzetesi alkat. Ez a kijelentés nem csak rendszeres életmódjára, a magával való kíméletlen aszketizmusra igaz, hanem arra a kitartó szorgalomra, amellyel műveinek hatalmas tudományos apparátusát létrehozta. Munkája a kódexmásoló szerzetesek hősiességét idézi. A kódexirodalom számos olyan kötetet ismer, amelybe az elfáradt szerzetes a főszöveg mellé saját megjegyzését, versét illesztette. Tulajdonképpen ehhez hasonlítható a művész C naplója, amely papír, majd a technika fejlődésével elektronikus úton íródik, végtelen szövegtekercként fonva körül az életművet. 1970 óta szorgalmasan dokumentálja, jegyzeteli alkotásait. A technikát Donáth Pétertől leste el, s ma már hatalmas adatbázist őriz számítógépén illetve webhelyén.

A gyűjtögetés, a dokumentálás szenvedélye nemcsak verbális. Váli munkássága fotósként is jelentős, zsidó temető fényképei vagy a parasztszobákról készített fotói egyszerre környezet-forma-művészi tanulmányok, esetenként előkészületek az olajképekhez.

A művész eddig életműve három alkotói korszakra bontható. A periódusokat maga a mester is elemzi és magyarázza Váli (1997, Új Mandátum, Budapest) címmel megjelent monográfiájában, rámutatva festői pályája csomópontjainak szellemi hátterére. A kezdeti korszakot absztrakt periódusnak nevezi, amely elsősorban Bálint Endre hatása és figyelme mellett alakult. Váli Dezső munkásságának második korszakát az 1984–87 között keletkeztek zsidó temető képek alkotják. A témát a parasztszobák fotózásakor a vidéket járva fedezte föl, majd 1984-ben ihlette egyik fényképe arra, hogy olajjal is próbálkozzon. Az egykor szabályos, geometrikus formájú sírkövek, amelyeket az idő deformált, az absztrakt periódus festés- és gondolkodásmódját folytatják szín- és formavilágukban egyaránt. E korszaka már lezárult, ezért nyílt lehetőség arra, hogy kötetbe gyűjtsük az ekkor keletkezett összes grafikát és olajképet, valamint válogatást a fényképekből. Harmadik alkotói periódusa 1987-től folyamatos, „műtermes képek”-ként nevezi meg őket.

A mester belsőépítészként végzett, a térábrázolásra tehát predesztinálva van. Erre utal két nagy sorozata, a zsidó temetők és a műtermes képek. Mi lehet izgalmasabb és intimebb, mint betekinteni arra a szent és titokzatos helyre, ahol az alkotások készülnek? Váli a beavatások mestere. A festő képei misztikus világot idéznek. A beavatási szertartások egyik funkciója a megbomlott tudat, a világ egységének helyreállítása. A művész festette belső terekben rend uralkodik, a megfontoltság, a szilárdság rendje. A műterem különböző évszakban, napszakokban jelenik meg, de semmi köze az ábrázolásoknak a romantikus hangulatfestészethez. A műterem kísérleti terep, mesterségesen elzárt terület, hol a térszervezés lehetőségei vizsgálhatóak. Válit a belsőépítészeti ismereteket szerzett festőt a tér problémája foglalkoztatja, legyen az akár nyílt, külső (zsidó temetők) vagy a műteremlakás zárt enteriőrje. A „rendtartáshoz” járul hozzá a sajátosan kialakított és akkurátusan használt (1982 óta) négyzet képfarmátummal. Korlát és szabadság egyszerre e szigorúan meghatározott képtér.

A zsidó temetők kőtáblái vagy a belső terek bútorai csak ürügyül szolgálnak a színek, vonalak játékának és dinamizmusának vizsgálatához, ahogy ezt az alkotó teljesen absztrakt, Rothko képeivel párhuzamba állítható alkotása mutatja (Igen, csend van, 1971–74). A műtermes képeken a jelszerépű tárgyak rendezik a teret. A festő aprólékosan azt vizsgálja, hogy egy odébb tolt szék, áthelyezett asztal, látszólagos hanyagsággal ledobott textilálya mennyiben változtatja meg a zárt tér egyensúlyát, illetve hogyan ellenpontozható a változtatás. A kép nyomatéka, hangsúlyos pontjai váltakoznak állandóan az alkotásokon, legyen az színbeli vagy csoportosításbeli elmozdulás. A tárgyak (jelen esetben berendezési tárgyak) egymáshoz való viszonyuk dinamikáját figyeli aprólékosan és rekonstruálja Váli a képeken, úgy, hogy a még felismerhető bútorok direkterben és érzékibben fejezik ki az elmozdulás vagy az új harmonikus egyensúly beálltának pillanatát. Törékenyek ezek a képek, mivel figyelmeztetnek a látszólagosan jelentéktelen és apró változások beláthatatlan következményeire.

DEZSŐ VÁLI (BORN 1942, BUDAPEST)

Dezső Váli has the constitution of a monk. This is true not only of his methodical way of life, his relentless asceticism, but also of the sedulity with which he has established the vast scholarly apparatus of his works. His method reminds one of the heroic endeavour of copyist monks. Several codices are known to contain notes or poems that were added to the main text by the copyist who had grown tired of the task. The artist's *C napló* [C Journal], which was begun on paper, and is now continued in an electronic format, works in a similar manner, entwining the oeuvre like an endless scroll. Since 1970, he has assiduously documented and annotated every work. He borrowed the technique from Péter Donáth, and he now keeps a vast database on his computer and website. The passion for collection and documentation has not only verbal manifestations. Váli has an important oeuvre as a photographer as well, his photos of Jewish cemeteries or of rooms

in peasant houses are studies in both the scholarly and the artistic sense, often serving as preparations for the oil paintings. To date, three periods can be identified in Váli's work. He himself distinguishes and discusses these periods in a self-monograph, *Váli* (1997, Új Mandátum, Budapest), pointing out the intellectual background to the focal points of his oeuvre. He calls the early phase the abstract period, whose development owed much to the influence and guidance of Endre Bálint. The second period is constituted by those pictures of Jewish cemeteries he made between 1984 and 1987. He discovered the subject as he was travelling the country in search of peasant homes to photograph, and he started making photos of the cemeteries. A picture he made in 1984 inspired him to employ oil paint. The once regular, geometric tombstones, which had been deformed by time, meant a continuation, both in their colours and forms, of the painting method and the mental approach of the abstract period. This second period is over now, which enables us to collect all the graphics and oil paintings, together with a selection of photos, in a volume. The artist calls the third period, which began in 1987, that of the "studio pictures."

He studied interior design, so he was predestined, so to speak, to deal with space in his representations. The two major series, the Jewish cemeteries and the studios, bear a testimony to this. What could be more exciting and intimate than a peek in the sacred and mysterious place where works of art are made? Váli is a master of initiations. His pictures evoke a world of mysteries. One function of rites of initiation is to restore the unity of the disjointed mind or world. Order reigns in the interiors he paints, the order of composure, of firmness. The studio appears in different seasons, at different times of the day, but these representations have nothing to do with Romantic atmospheric painting. The studio is a laboratory, an artificial, enclosed space, where the possibilities of structuring space can be studied. Váli, a painter schooled in interior design, is interested in the problem of space, be it open, exterior (Jewish cemeteries), or the closed interior of the studio-flat. To help himself maintain order, he has been using the same peculiar picture format, the square, since 1982. This rigorously defined picture space is both a limitation and a source of freedom.

The stone slabs in the Jewish cemeteries, or the furniture in the rooms, only provide a pretext for studying the interplay and dynamism of colours and lines, as is illustrated by an entirely abstract work *Igen, csend van* [Yes, it is quiet] (1971–74), which can be compared with Rothko's works. In the studio pictures, the space is structured by the sign-like objects. Váli carries out a meticulous experiment to see how a chair moved, an object replaced, a textile dropped with apparent nonchalance, changes the balance of the closed space, and to see how this change can be counterbalanced. What changes throughout the series is the emphasis in the picture, the accents, whether the shift occurs in the colouring or the grouping. Váli keeps (in this case furnishings), in a manner that enables the still-recognizable pieces of furniture to express the moment when the shift occurs, or the new harmonic balance sets in, more directly and sensuously. These pictures are fragile because they warn us of the unforeseeable consequences of seemingly minute or inconsequential changes.

VÁLI DEZSŐ ÉLETRAJZA

1940

1942 Budapesten született

1960

1960-1962 Dési Huber rajzsakkör

1962-1967 Iparművészeti Főiskola

(ma Moholy-Nagy Művészeti Egyetem) belsőépítész diploma

1967-1968 Finta József építész irodájában dolgozik

1968 házasságot köt Jávor Kata néprajztudóssal

1969-től szabadfoglalkozású festő

1969-1980 Fiatal Művészek Stúdiója tagság

1970

1970 első önálló kiállítása az Eötvös Klubban

Péter Vladimírral és Németh Gézával közös kiállítását

Bálint Endre nyitotta meg az Eötvös klubban

1970- minden nap 14-16.30-ig alszik

1972 Margit körúti műteremlakásába költözik

1975-1979 tanít a Szőnyi István Képzőművészeti Szabadiskolán
(Zebegény)

1977-1979 Derkovits-ösztöndíj

1940 1949 kommunista hatalomátvétel, első szovjet festészeti kiállítás a Nemzeti Szalonban	1939–1945 II. világháború
1950 1953 Rákosi Mátyás bukása 1956-os forradalom 1957 Tavaszi Tárlat (absztrakció tolerálása) megnyílik a Modern Magyar Képtár I., Pécs	1950 Gombrich: A művészet története című kötetének első kiadása 1956 Jackson Pollock halála 1959 Fidel Castro hatalomra kerülése Kubában 1959–1975 vietnámi háború
1960 1961 Új Írás-vita (realizmus-modernizmus harca) 1962 párizsi Magyar Műhely c. folyóirat megalakulása 1965 Új Symposion radikális avantgarde folyóirat és köre indulása szürnaturalista irányzat (Csernus, Lakner, Méhes L., Konkoly) térnyerése 1965–1966 fluxus és happening gondolat beáramlása (Erdélyi Miklós, Szentjóbý Tamás) 1960-as évek vége a pop art megjelenése (Jovánovics) 1966–1967 betiltott Stúdió kiállítások 1968 Magyarország részvétele Csehszlovákia megszállásában, gazdasági reformok bevezetése majd ellaposodása 1968–1970 IPARTEV kiállítások 1969 Csáji Attila „szürenon” kezdeményezése 1960–1980-as évek Kádár-rendszer puha diktatúrája megerősödik a lírai absztrakció, az informel, újkonstruktivista törekvések szimpozion mozgalom térnyerése (Siklós, Nagyatád)	1961 Bertini fal felhúzása 1960-as évek a pop art és a hiperrealizmus irányzatainak elfogadása az USA-ban francia újhullám megjelenése a filmtörténetben 1962 Fluxus mozgalom születése (Németország) 1963 Kenedy gyilkosság 1963 lengyel új-avantgarde indulása (Tadeusz Kantor vezetésével) 1966 minimal art befutása kínai kulturális forradalom 1967 Arte Povera és a Land Art irányzatok születése Support/Surface csoport megalakulása (magyar tagja: Hantai Simon) 1968 európai diákmozgalmak Csehszlovákia szovjet megszállása 1969 első emberi séta a Holdon
1970 1970-es évek a koncept art megjelenése 1970 XX. századi magyar művészek külföldön című kiállítás, Szépművészeti Múzeum 1971–1973 Galántai György balatonboglári kápolnatárlatai 1978 Pauer Gyula: Tüntetőtáblaerdő című műve 1978–1986 Indigó csoport működése 1970-es évek vége URH, Balaton, Európa Kiadó, Trabant zenekarok	1971 első mikrochip kifejlesztése Gilbert&George alkotópáros működésének kezdete 1970-es évek eleje az avantgarde meghatározó egyéniségei elhaláloznak (Picasso, Gabo, Max Ernst, de Chirico) koncept art, konceptuális művészet megerősödése Art & Language csoport működése 1973 egyetemes olajváság 1971–1977 Pompidou Centre építése

VÁLI DEZSŐ ÉLETRAJZA

1980

- 1980-as évek aktív részvétel a Képzőművészeti Szövetség életében
- 1980-ban Gruber Béla múzeumot szervez, vállalkozása sajnos sikertelen
- 1981 első gyűjteményes kiállítása, Műcsarnok, Budapest
- 1986 Munkácsy-díj

1990

- 1990 óta naponta 30 percet úszik a Lukácsban
- 1992 négy festőtársával létrehozta a Kortárs gyűjtemény a Kecskeméti Cífra Palotában Alapítványt
C. Napló című kötetének megjelenése (Új Mandátum, Budapest)
- 1993 Pollock-Kastner ösztöndíj (New York)
első PC megvásárlása
- 1994 Az Alapítvány gyűjteményéből a győri Városi Művészeti Múzeumban nyílik állandó kamara-kiállítás
- 1994-1995 Iparművészeti Főiskola tanára
- 1997 Pollock-Kastner ösztöndíj (New York)
Váli monográfia megjelenése (Új Mandátum, Budapest)

2000

- 2000-től teljes életmű dokumentációja az interneten, blog
- 2002 gyűjteményes kiállítása (Ernst Múzeum, Budapest)
- 2006 XXXIV. Alföldi Tárlat, Hamilton Tőzsdeügynökség díja
- 2007 Virág Judit Aukciósház kortárs árverésén Zsidó temetők sorozatának egy darabja 6 millió HUF fölötti áron kelt el (hazai rekord a kortárs műtárgypiacon)
Legújabb műveinek kiállítása az Aulich Art Galériában, Budapest

MAGYARORSZÁGI ESEMÉNYEK

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

1980

- 1980 Hajas Tibor halála
- 1981 új szenzibilitás kiállítás, Fészek Klub, Budapest
(kurátor: Hegyi Lóránd, Borbás Klára, Halász Károly,
Kalmár István, El Kazovszkij, Keserü Ilona, Korniss Dezső,
Náddler István, Pinczehelyi Sándor, Tandori Dezső,
Záborszky Gábor)
- 1988 megnyílik a Deák-gyűjtemény Székesfehérvárott
- 1989 rendszerváltozás (Orosz István: Tovarisi konyec című plakát)

1990

- 1991 megnyílik a Ludwig Múzeum Budapesten
- 1993 Magyar Képzőművészeti Egyetem Intermédia Tanszék
és a C3 Kulturális és Kommunikációs Központ létrejötte
a mediális és digitális műfajok legitimizálása
- 1997 olaj/vászon című kiállítás Műcsarnok,
új festészeti mozgalom összefoglaló kiállítása
- 1999 Artchivum® létrehozása

2000

- 2002 új Nemzeti Színház megnyitása
megnyílik a Modern Magyar Képtár II., Pécs
- 2004 Magyarország csatlakozott az Európai Unióhoz
megnyílik a Kogart Ház
- 2005 megnyílt a Művészetek Palotája
- 2006 Debrecenben megnyílik a MODEM
- 2007 Artchivum® adatbázis-rendszerének tesztje
megindul az interneten

- 1970-1980-as évek új intuicizmus és irracionizmus jegyében
performance művészet megerősödése (J. Cage,
L. Anderson), happeningek, osztrák akcionizmus (H. Nitsch)
olasz transavantgarde mozgalom
- 1980 irak-iráni háború
- 1981 első AIDS-betegek regisztrálása
- 1982 Falklandi háború
Új Vadak kiállítása Essenben, új szenzibilitás lecsengése
- 1985 Gorbacsov-éra kezdete a Szovjetunióban
- 1980-as évek közepétől több akcióművész visszafordul
a hagyományos képzőművészeti technikák felé
videóművészet elterjedése, új klip-kultúra átalakítja
a hagyományos képfelfogást
- 1986 csernobili nukleáris katasztrófa
- 1989 berlini fal leomlása, kelet-európai diktatúrák bukása

- 1991 Öböl-háború kirobbanása
Dél-szláv háború kezdete
- 1992 Európai Unió megalakulása
Francois Bacon halála

- 2000 hálózatok világának elterjedés és hatása
a művészeti folyamatokra (virtuális valóság művészete)
- 2001. szeptember 11. terrorista támadás a WTC ellen
- 2003 iraki háború (USA-Irak)

DEZSŐ VÁLI BIOGRAPHY

1940

1942 born in Budapest

1960

1960–1962 Huber Dési drawing society

1962–1967 Academy of Applied Arts

(now Moholy-Nagy University of Art), diploma in interior design

1967–1968 works in the studio of architect József Finta

1968 married with Kata Jávör, ethnographer

1969- self-employed painter

1969–1980 member of Studio of Young Artists

1970

1970 first one-man show in Eötvös Club

joint exhibition with Péter Vladimír and Géza Németh

in Eötvös Club is opened by Endre Bálint

1970- he sleeps from 14 to 16.30 every day

1972 own studio in Budapest

1975–1979 teaches at the István Szőnyi free arts school, Zebegény

1977–1979 receives Derkovits Scholarship

CHRONOLOGY – HUNGARY

CHRONOLOGY – INTERNATIONAL

1940 1949 communist takeover first exhibition in Hungary of Soviet painting, at the National Salon	1939–1945 World War II
1950 1953 Mátyás Rákosi is removed from power 1956 revolution 1957 Spring Salon (abstraction is tolerated) Hungarian Modern Gallery was opened in Pécs	1950 Gombrich's The Story of Art is published 1956 Jackson Pollock dies 1959 Fidel Castro seizes power in Cuba 1959–1975 War in Vietnam
1960 1961 Új Írás controversy (realism vs. modernism) 1962 journal Magyar Műhely is launched in Paris 1965 radical avant-garde journal Új Symposion launched sur-naturalism gains followers (Csernus, Lakner, Méhész L., Konkoly) 1965–1966 notions of Fluxus and the idea of happening are domesticated (Miklós Erdélyi, Tamás Szentjóbby) 1960s: Pop Art appears in Hungary (Jovánovics) 1966–1967 banned exhibitions in the Studio of Young Artists 1968 Hungary takes part in the invasion of Czechoslovakia economic reforms in Hungary, which soon lose momentum 1968–1980 IPARTEV exhibitions 1969 Attila Csáji's "sur et non" initiative 1960s–1970s: lyrical and geometric abstraction, Art Informel, and neo-constructivism is vigorous symposium movement (Siklós, Nagyatád) the "soft dictatorship" of the Kádár regime	1961 the Berlin Wall is built 1960s: Pop Art and hyperrealism gain acceptance in the US New Wave in French film 1962 the Fluxus movement is born in Germany 1963 J. F. Kennedy is assassinated the birth of Polish neo-avant-garde (Tadeusz Kantor) 1966 success of minimal art the cultural revolution in China 1967 Arte Povera and Land Art emerge the Support/Surface group is formed (Hungarian member: Simon Hantai) 1968 Student movements in Europe Soviet occupation of Czechoslovakia 1969 first man on the Moon
1970 1970s: concept art appears in Hungary 1970 exhibition 20th Hungarian Artists Abroad, Szépművészeti Múzeum 1971–1973 György Galántai's "chapel exhibitions" in Balatonboglár 1978 Gyula Pauer: Protest Sign Forest 1978–1986 the Indigó Group 1970s: altrock groups URH, Balaton, Európa Kiadó, Trabant	1971 the first microchip Gilbert&George start working 1970s: key figures of the avant-garde die (Picasso, Gabo, Max Ernst, de Chirico) concept art gains momentum Art and Language group 1973 oil crisis 1971–1977 the Pompidou Centre is built in Paris

DEZSŐ VÁLI BIOGRAPHY

1980

- 1980s actively participates in the activity of the Visual Arts Association
- 1980 organizes a Museum of Béla Gruber but he was not successful
- 1981 first retrospective exhibition (Múcsarnok, Budapest)
- 1986 Munkácsy Prize

1990

- 1990- he swims half an hour per day
- 1992 he and four fellow painters establish the foundation Contemporary Collection in the "Cifra Palota" of Kecskemét his book C. Napló is published (Új Mandátum, Budapest)
- 1993 Pollock-Kastner fellowship (New York)
- 1994 permanent chamber exhibition of works in the Foundation collection, in the Municipal Arts Museum of Győr buys his first PC
- 1994-1995 teaches at the Academy of Applied Arts
- 1997 Pollock-Kastner Fellowship (New York) the monograph Váli is published (Új Mandátum, Budapest)

2000

- 2000- documenting and presenting the entire oeuvre on the internet, writes blog
- 2002 retrospective exhibition (Ernst Múzeum, Budapest)
- 2006 he wins the Hamilton Prize on the 34th Alföldi's exhibition
- 2007 one piece of The Jewish Cemeteries serie was sold more than 6 million HUF by the contemporary auction of Virág Judit's Auctionhouse (top price on the Hungarian contemporary art market) Exhibition in the Aulich Art Gallery

CHRONOLOGY – HUNGARY

1980

- 1980 Tibor Hajas dies
- 1981 first sensibility exhibition, Fészek Gallery (curator: Lóránd Hegyi, artists: Klára Borbás, Károly Halász, István Kalmár, El Kazovszkij, Ilona Keserü, Dezső Korniss, István Nádler, Sándor Pinczehelyi, Dezső Tandori)
- 1988 Deák's Collection is opened at Székesfehérvár
- 1989 political transition (István Orosz's poster, Tovarishi konec)

1990

- 1991 Ludwig Museum, Budapest is opened
- 1993 the Intermedia Department of the Academy of Art is founded, as is C3 Centre for Culture and Communication – media and digital genres gain legitimacy
- 1997 Oil on Canvas exhibition in Műcsarnok, survey of new painting movement
- 1999 Artchivum® is established

2000

- 2002 the new National Theatre is opened
Modern Hungarian Gallery II. is opened at Pécs
- 2004 Hungary joins the European Union
Kogart House is opened
- 2005 Palace of Arts opens in Budapest
- 2006 MODEM in Debrecen is opened
- 2007 Artchivum®'s database system tests on internet

CHRONOLOGY – INTERNATIONAL

- 1970s–1980s: the new intuitionism and irrationalism
envelopes performance art (J. Cage, L. Anderson),
happening, and Austrian actionism (H. Nitsch)
Italian trans-avant-garde
- 1980 Iraq-Iran war
- 1981 first AIDS patients registered
- 1982 Falklands War
the Junge Wilde exhibit their works,
the end of the new sensibility
- 1985 Gorbachev is elected First Secretary
from the middle of the 1980s, several action artists
turn back to traditional techniques
video art gains ground, the new culture of the video clip
transforms the traditional understanding of the image
- 1986 the Chernobyl nuclear disaster
- 1989 the Berlin Wall is pulled down, dictatorships
in Eastern Europe tumble

- 1991 the Gulf War
War in former Yugoslavia
- 1992 the European Union is established
Francois Bacon dies

- 2000 increasing importance of networks, and their influence
on art (the art of virtual realities)
September 11, 2001 Terrorist attack
on the World Trade Center
- 2003 war in Iraq

1. F/83/48/01	BUDAPEST, KOZMA UTCA 1983	36. F/82/30/03	RĂDĂUTI 1982
2. F/83/47/07	SZÉCHÉNY 1983	37. F/83/36/09	GÖNC 1983
3. F/83/54/09	PILISVÖRÖSVÁR 1983	38. F/82/48/09	PIETRA NEAMT 1982
4. F/82/48/03	PIETRA NEAMT 1982	39. F/82/45/02	PIETRA NEAMT 1982
5. F/82/46/01	PIETRA NEAMT 1982	40. F/82/44/08	FĂLTICENI 1982
6. F/83/46/03	SZÉCHÉNY 1983	41. F/83/53/10	PILISVÖRÖSVÁR 1983
7. F/82/39/05	GURA HUMORULUI 1982	42. F/83/55/10	PILISVÖRÖSVÁR 1983
8. F/83/54/06	PILISVÖRÖSVÁR 1983	43. F/83/29/07	BEKECS 1983
9. F/83/32/10	TOLCSVA 1983	44. F/83/58/08	BUDAPEST, NÉMETVÖLGYI ÚT 1983
10. F/82/29/04	RĂDĂUTI 1982	45. F/83/44/04	SZENDRŐ 1983
11. F/82/38/09	GURA HUMORULUI 1982	46. F/83/37/08	ZSUJTA 1983
12. F/82/38/11	GURA HUMORULUI 1982	47. F/83/37/10	ZSUJTA 1983
13. F/82/39/11	GURA HUMORULUI 1982	48. F/83/39/11	GÖNCRUSZKA 1983
14. F/82/38/07	GURA HUMORULUI 1982	49. F/83/64/02	TAPOLCA 1983
15. F/83/32/04	TOLCSVA 1983	50. F/83/37/04	ZSUJTA 1983
16. F/85/05/07	BALASSAGYARMAT 1985	51. F/83/57/03	PILISVÖRÖSVÁR 1983
17. F/82/26/05	SIRET 1982	52. F/85/13/01	BALASSAGYARMAT 1985
18. F/83/54/03	PILISVÖRÖSVÁR 1983	53. F/85/07/06	BALASSAGYARMAT 1985
19. F/82/43/05	SUCEAVA 1982	54. F/85/06/03	BALASSAGYARMAT 1985
20. F/82/25/02	SIRET 1982	55. F/85/09/09	BALASSAGYARMAT 1985
21. F/82/30/10	RĂDĂUTI 1982	56. F/83/38/08	GÖNCRUSZKA 1983
22. F/83/30/09	TOLCSVA 1983	57. F/83/59/07	BUDAPEST, NÉMETVÖLGYI ÚT 1983
23. F/82/23/07	CIMPULUNG MOLDOVENEC 1982	58. F/83/49/04	BUDAPEST, KOZMA UTCA 1983
24. F/82/31/04	RĂDĂUTI 1982	59. F/83/40/08	ABAÚJSZÁNTÓ 1983
25. F/82/48/13	PIETRA NEAMT 1982	60. F/83/49/01	BUDAPEST, KOZMA UTCA 1983
26. F/83/22/02	BUKAREST 1983	61. F/83/40/07	ABAÚJSZÁNTÓ 1983
27. F/82/38/04	GURA HUMORULUI 1982	62. F/83/39/10	GÖNCRUSZKA 1983
28. F/82/45/12	TIRGU NEAMT 1982	63. F/83/41/03	ABAÚJSZÁNTÓ 1983
29. F/76/43/03	TOKAJ 1976	64. F/83/38/11	GÖNCRUSZKA 1983
30. F/77/24/09	BUDAPEST, CSÖRSZ UTCA 1977	65. F/83/46/10	SZÉCHÉNY 1983
31. F/82/39/07	GURA HUMORULUI 1982	66. F/83/39/01	GÖNCRUSZKA 1983
32. F/83/32/03	TOLCSVA 1983	67. F/83/31/01	TOLCSVA 1983
33. F/82/47/06	PIETRA NEAMT 1982	68. F/83/45/05	SZÉCHÉNY 1983
34. F/82/47/05	PIETRA NEAMT 1982	69. F/85/04/05	BALASSAGYARMAT 1985
35. F/82/47/10	PIETRA NEAMT 1982		

70.B/84/24	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	JEREMIÁS ÉVA TULAJDONA
71.B/84/12	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	DETRE VILLÓ TULAJDONA
72.B/84/13	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	VÁLI DEZSÓ TULAJDONA
73.B/84/14	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	HIDVÉGI ÁRON TULAJDONA
74.B/84/50	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 30x35 CM	RIPPL-RÓNAI MÚZEUM
75.B/84/51	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 30x35 CM	SOMOGYI GYÖRGY TULAJDONA
76.B/84/52	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 30x35 CM	MAGYAR NEMZETI GALÉRIA
77.B/84/25	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	JEREMIÁS ÉVA TULAJDONA
78.B/86/18/2	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – VIRÁGZÓ 1986	FA HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 20x20 CM	KOPÓCSY JUDIT TULAJDONA
79.B/86/20/03	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÜNNEP 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x20 CM	HERNÁDY GYULA TULAJDONA
80.B/86/20/09	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÜNNEP 1. 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x20 CM	NÓGRÁD MÚZEUM, SALGÓTARJÁN
81.B/86/16/3	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FÉLELEM 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x20 CM	SZLAUKÓ LÁSZLÓ TULAJDONA
82.B/86/16/4	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FÉLELEM 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x20 CM	MAGYAR NEMZETI GALÉRIA
83.B/86/25/2	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – IDEGEN TÁJ 1986	MONOTYPIA, HIDEGTŰ 20x20 CM	RAVECZ IMRE TULAJDONA
84.B/86/26/5	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – IDEGEN VIDÉK 1986	MONOTYPIA, HIDEGTŰ 20x20 CM	MAGYAR NEMZETI GALÉRIA
85.B/86/20/05	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÜNNEP 4. 1986	HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 20x20 CM	NÓGRÁD MÚZEUM, SALGÓTARJÁN
86.B/86/17/3	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÉLET 1986	HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 34x29 CM	SOMOGYI GYÖRGY TULAJDONA
87.B/86/20/10	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÜNNEP 1986	HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 20x20 CM	FÖLDES FERENC TULAJDONA
88.B/86/12/2	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – HEGYOLDAL 1986	HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 20x24 CM	DOROSZLAY PÁL TULAJDONA
89.B/86/12/1	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – HEGYOLDAL 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x24 CM	BERNÁTH MÁRIA TULAJDONA
90.B/86/14/2	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – HARMÓNIA 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x20 CM	PRAKFALVI ENDRE TULAJDONA
91.B/86/14/3	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – HARMÓNIA 1986	HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 20x20 CM	KOLLÁR GÁBOR TULAJDONA
92.B/86/24/2	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – MENÓRA 1986	RÉZKARC, VEGYESTECHNIKA 20x20 CM	NÓGRÁD MÚZEUM, SALGÓTARJÁN
93.B/86/24/3	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – MENÓRA 1986	RÉZKARC, VEGYESTECHNIKA 20x20 CM	KÖBÖL VERA TULAJDONA
94.B/84/38	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	SZÖLLŐSI RÓZA TULAJDONA
95.B/84/39	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	KÁALI NAGY PAULA TULAJDONA
96.B/84/46	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	YANG YANG TULAJDONA
97.B/86/23/2	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – DOMBOLDALON 1986	RÉZKARC, MONOTYPIA 20x20 CM	HAJNÓCZI GÁBOR TULAJDONA
98.B/86/05	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – KÖD 1986	CERUZA, PASZTELL 35x30 CM	ERŐSS TAMÁS TULAJDONA
99.B/86/08	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FÁJDALMAS 1986	CERUZA, PASZTELL 35x30 CM	PALÁTSIK JUDIT TULAJDONA
100.B/86/21/2	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – GÓTIKA 1986	RÉZKARC, PASZTELL 20x20 CM	RUBEL MARCEL TULAJDONA
101.B/86/21/4	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – GÓTIKA 1986	RÉZKARC, PASZTELL 20x20 CM	JANKOVICS MARCELL TULAJDONA
102.B/86/22/1	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – MENÓRÁVAL 1986	RÉZKARC, MONOTYPIA 20x20 CM	
103.B/86/28/1	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – VIHAR 1986	LINÓMETSZET 20x20 CM	GERŐ ZSUZSA TULAJDONA
104.B/86/27	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – LILA 1986	FOLTTAL CERUZA, OLAJPASZTELL 30x35 CM	WESSELY ANNA TULAJDONA
105.B/86/11/A/1	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FEHÉRBEN	1986 PAPIRNYOMAT, PASZTELL 17,5x24 CM	JÁVOR ESZTER TULAJDONA
106.B/84/09	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	ELEKFI ERZSÉBET TULAJDONA

107.B/84/41	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	HORGAS BÉLA TULAJDONA
108.B/84/26	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 30x35 CM	HERMAN ERZSÉBET TULAJDONA
109.B/84/27	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 30x35 CM	RIPPL-RÓNAI MÚZEUM, KAPOSVÁR
110.B/84/28	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 30x35 CM	SINKÓ KATALIN TULAJDONA
111.B/84/29	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 30x35 CM	
112.B/84/30	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 30x35 CM	MAGYAR NEMZETI GALÉRIA
113.B/84/32	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 30x35 CM	RÉFY IMRÉNÉ TULAJDONA
114.B/84/33	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 30x35 CM	GÁDOR LÁSZLÓNÉ TULAJDONA
115.B/84/34	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 30x35 CM	SZÉCHENYI ÁGNES TULAJDONA
116.B/84/36	BUKOVINA (TRIPTICHON) 1984	CERUZA 30x35 CM	NÓGRÁD MÚZEUM, SALGÓTARJÁN
117.B/84/36	BUKOVINA (TRIPTICHON 1984	CERUZA 30x35 CM	NÓGRÁD MÚZEUM, SALGÓTARJÁN
118.B/84/36	BUKOVINA (TRIPTICHON) 1984	CERUZA 30x35 CM	NÓGRÁD MÚZEUM, SALGÓTARJÁN
119.B/84/42	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	MAGYAR NEMZETI GALÉRIA
120.B/84/44	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA, OLAJLAVÍROZÁS 35x30 CM	HIDVÉGI MÁTÉ TULAJDONA
121.B/84/47	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	S. NAGY KATALIN TULAJDONA
122.B/84/43	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	RUSSEL-DOBÓ MANNA TULAJDONA
123.B/84/48	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x301 CM	STELLA GÁBOR TULAJDONA
124.B/84/49	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ 1984	CERUZA 35x30 CM	GÁDOR ANNA TULAJDONA
125.B/86/10/1	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FEKETE SZÍNNEL 1986	LINÓ 21x17 CM	ANDRÁS FERENC TULAJDONA
126.B/86/02	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – HALVÁNY 1986	RAJZCERUZA, OLAJLAVÍROZÁS 35x30 CM	MIHÁLYI MAGDA DR. TULAJDONA
127.B/86/21/1	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – GÓTIKA 1986	RÉZKARC, MONOTYPIA 20x20 CM	SZOLNOKI ZSUZSA TULAJDONA
128.B/86/21/3	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – GÓTIKA 1986	RÉZKARC, PASZTELL 20x20 CM	
129.B/86/17/1	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÉLET 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 34,8x30 CM	SIMON ANDRÁS TULAJDONA
130.B/86/14/4	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – HARMÓNIA 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x20 CM	CSEPELI GYÖRGY TULAJDONA
131.B/86/20/06	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÜNNEP 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x20 CM	FÖLDI PÉTER TULAJDONA
132.B/86/16/8	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FÉLELEM 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x20 CM	DERKOVITS MÚZEUM, SZOMBATHELY
133.B/86/20/14	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÜNNEP 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x20 CM	VATTAY ELEMÉR TULAJDONA
134.B/86/16/7	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FÉLELEM 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x20 CM	SCHMAL KÁROLY TULAJDONA
135.B/86/16/1	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FÉLELEM 1986	HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 20x20 CM	BÁNÁTI JÁNOS TULAJDONA
136.B/86/12/5	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – HEGYOLDAL 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x24 CM	KISKŐSZEGI ANDREA TULAJDONA
137.B/86/04	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – REGGELI 1986	CERUZA, PASZTELL 35x30 CM	CIFRA PALOTA, KECSKEMÉT
138.B/86/19/2	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ELHAGYOTT) 1986	HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 33,5x28,8 CM	HOFFMANN MÁRTA TULAJDONA
139.B/86/19/1R	ÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ELHAGYOTT) 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 33,5x28,8 CM	EVERETT RASSIGA TULAJDONA
140.B/86/20/02	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÜNNEP 1986	HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 20x20 CM	FERENCZY KÁROLY MÚZEUM, SZENTENDRE
141.B/86/18/4	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – VIRÁGZÓ 1986	FA HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 20x20 CM	DÁVID KATALIN TULAJDONA
142.B/86/18/6	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – VIRÁGZÓ FA 1986	HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 20x20 CM	FÖLDES FERENC TULAJDONA
143.B/86/20/01	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÜNNEP 2. 1986	HIDEGTŰ, MONOTYPIA 20x20 CM	NÓGRÁD MÚZEUM, SALGÓTARJÁN
144.B/86/13/4	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – MÁSÍK VILÁG 1986	HIDEGTŰ, VEGYESTECHNIKA 20x27 CM	JÁVOR ESZTER TULAJDONA

145.A/85/15	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ESTHER) 1985–1987	OLAJ, FAROST 60x60 CM	Z. SZABÓ LÁSZLÓ TULAJDONA
146.A/85/17	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (CSÖNDES KERT) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	SOMOGYI GYÖRGY TULAJDONA
147.A/01/32	TEMETŐKÉP HÁLÁBÓL B.GY.-NEK 2001–2007	OLAJ, FAROST 60x60 CM	ARTCHIVUM GYŰJTEMÉNYE
148.A/01/33	ZSIDÓTEMETŐ, 2. VÁLTOZAT 2001	OLAJ, FAROST 60x60 CM	NAGY LÁSZLÓ DR. TULAJDONA
149.A/84/04	ZSIDÓ TEMETŐ (ECSETRAJZ) 1984	OLAJ, FAROST 60x136 CM	SZAKÁLY FERENC TULAJDONA
150.A/84/08	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – MONOCHROM 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	GERŐ ZSUZSA TULAJDONA
151.A/84/09	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – HŐESÉSBEN 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	HORGAS BÉLA ÉS LEVENDEL JÚLIA TULAJDONA
152.A/84/11	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FEHÉR 1984	TÁJOLAJ, FAROST 60x60 CM	
153.A/84/13	FEHÉR ZSIDÓ TEMETŐ 1984	OLAJ, FAROST 90x136 CM	PÁNDI LÁSZLÓ TULAJDONA
154.A/84/12	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ÜNNEP 1984–1987	OLAJ, FAROST 120x120 CM	BENCÉS GIMNÁZIUM, PANNONHALMA
155.A/84/16	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (RÓZSASZÍN ÉS LILA) 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	DOSZPÓD JÓZSEF TULAJDONA
156.A/84/18	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (NARANC ÉS ZÖLD) 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	BEHRENS PETER DR. TULAJDONA
157.A/84/17	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (NARANC ÉS FEKETE) 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	HIDVÉGI MÁTÉ TULAJDONA
158.A/84/37	ZSIDÓ TRECENTO 1984–1985	OLAJ, FAROST 120x120 CM	RIPPL-RÓNAI MŰZEUM, KAPOSVÁR
159.A/84/26	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (RÓZSASZÍN KRÉTARAJZ) 1984	OLAJ, OLAJKRÉTA, FAROST 60x60 CM	PESCHKA VILMOS TULAJDONA
160.A/84/20	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – BUKOVINA I. 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	KOVÁTS LAJOS TULAJDONA
161.A/84/21	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – BUKOVINA II. 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	
162.A/84/23	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (PIROS VÁLTOZAT) 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	BÁNÁTI JÁNOS TULAJDONA
163.A/84/30	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (PIROS-FEKETE) 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	CZELL LŐRINC TULAJDONA
164.A/84/31	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (PIROS ÉS FEHÉR) 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	NÁDORI PÉTER TULAJDONA
165.A/84/46	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – KRISTÁLYVILÁG 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	JANIKOVSZKY JÁNOS TULAJDONA
166.A/84/47	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ALKONYAT UTÁN) 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	S. NAGY KATALIN TULAJDONA
167.A/84/50	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ VIRÁGZÓ FÁVAL 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	
168.A/86/20	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – VIRÁGZÓ MANDULAFÁVAL 1986–1987	OLAJ, FAROST 60x60 CM	MAGYAR NEMZETI GALÉRIA
169.A/84/45	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (VÁZLAT A GYÁSZHOZ) 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	NÉMETH ISTVÁN MŰGYŰJTŐ TULAJDONA
170.A/84/44	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (GYÁSZ) 1984–1986	OLAJ, FAROST 120x120 CM	RIPPL-RÓNAI MŰZEUM, KAPOSVÁR
171.A/85/13	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (SZÜRKE TÁJ) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	SCHMAL KÁROLY TULAJDONA
172.A/85/11	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (KEZDET BEN) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	ARTCHIVUM GYŰJTEMÉNYE
173.A/85/12	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (A NYUGALOM ÓRÁJA) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	FÖLDES FERENC TULAJDONA
174.A/84/42	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (VARÁZSKERT) 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	KOMORÓCZY GÉZA TULAJDONA
175.A/84/43	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – SZÜRKE VÁLTOZAT 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	
176.A/84/41	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (FÁK ALATT) 1984–1985	OLAJ, PASZTELL, FAROST 60x60 CM	KENDE JÁNOS TULAJDONA
177.A/84/25	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ELHAGYOTT KERT 1984–1987	OLAJ, OLAJKRÉTA, FAROST 35x49,5 CM	GERGELY ÁGNES TULAJDONA
178.A/85/19	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – POR ÉS HAMU 1985–2001	OLAJ, FAROST 120x120 CM	ANTAL-LUSZTIG GYŰJTEMÉNY

179.A/85/21	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (EMLÉK II.) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	TOMAJI ATTILA TULAJDONA
180.A/85/05	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (EMLÉK I.) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	GYÖRGY PÉTER TULAJDONA
181.A/84/49	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – SÖTÉT KŐ 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	VÁLI MIKLÓS TULAJDONA
182.A/84/51	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – VISSZATÉRÉS 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	
183.A/85/01	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (KŐ ÉS JEL) 1985	OLAJ, FAROST 120x120 CM	JANUS PANNONIUS MÚZEUM, PÉCS
184.A/84/48	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – 1907 1984	OLAJ, FAROST 60x60 CM	NAGY MIKLÓS DR. TULAJDONA
185.A/85/07	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ALKONYAT) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	KARDOS FERENC TULAJDONA
186.A/85/08	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ESTE) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	SÁNDOR TAMÁS TULAJDONA
187.A/86/10	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ARANYKOR 1986	OLAJ, FAROST 90x120 CM	BENCE GYÖRGY TULAJDONA
188.A/86/14	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (HAZATÉRÉS) 1986	OLAJ, FAROST 130x170 CM	FURMANN IMRE TULAJDONA
189.A/86/02	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ELMÚLT KOROK 1986	OLAJ, FAROST 90x120 CM	GERT GUTHJAR TULAJDONA
190.A/86/05	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – AVIGNON 1986	OLAJ, FAROST 90x120 CM	SZEPESI JÁNOS TULAJDONA
191.A/86/07	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – BUKOVINÁBAN 1986	OLAJ, FAROST 90x120 CM	ANDRÁS FERENC TULAJDONA
192.A/85/18	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (SÜLYOS KÖVEK) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	GÁDOR ANNA TULAJDONA
193.A/87/08	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – CSÖND 1987	OLAJ, FAROST 60x60 CM	HERNÁDI MIKLÓS TULAJDONA
194.A/87/07	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ISMÉT AVIGNON 1987	OLAJ, FAROST 60x60 CM	ELSŐ MAGYAR LÁTVÁNYTÁR/VÖRÖSVÁRY ÁKOS
195.A/87/02	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – KERT 1987	OLAJ, FAROST 120x120 CM	KÜRTI GYÖRGY TULAJDONA
196.A/86/23	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – TÖRTÉNELEM 1986–1987	OLAJ, FAROST 120x120 CM	SÁROS LÁSZLÓ TULAJDONA
197.A/87/04	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ALKONYAT 1987	OLAJ, FAROST 60x60 CM	GÁDOR ANNA TULAJDONA
198.A/87/11	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – RÓZSASZÍN ÉGGEL 1987	OLAJ, FAROST 60x60 CM	SIMÓ SÁNDOR TULAJDONA
199.A/86/19	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – SÁRGÁ-SZÜRKE 1986–1987	OLAJ, FAROST 35x30 CM	LITVÁN GYÖRGY TULAJDONA
200.A/87/06	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – SIRET 1987–2000	OLAJ, FAROST 60x60 CM	NAGY MIKLÓS DR. TULAJDONA
201.A/86/22	UTOLSÓ ZSIDÓ TEMETŐ KÉPEM 1986–1987	OLAJ, FAROST 90x120 CM	VAJDA GYÖRGY TULAJDONA
202.A/85/23	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – KÖZÉP-EURÓPÁBAN 1985	OLAJ, FAROST 120x120 CM	NAGY LÁSZLÓ DR. TULAJDONA
203.A/86/21	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (FERENCZY KÁROLY EMLÉKÉRE) 1986	OLAJ, FAROST 120x120 CM	MAGYAR NEMZETI GALÉRIA
204.A/85/09	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (FEKETE VÁLTOZAT) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	TATÁR GYÖRGY TULAJDONA
205.A/85/06	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (NOVEMBER) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	HIDVÉGI MÁTÉ TULAJDONA
206.A/85/10	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (NYUGALOM) 1985	OLAJ, FAROST 60x60 CM	YAD VASHEM, JERUZSÁLEM
207.A/85/24	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (AZ ÍGÉRET FÖLDJE) 1985–1987	OLAJ, FAROST 120x120 CM	HERMAN OTTÓ MÚZEUM, MISKOLC
208.A/85/03	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (RÉGMÚLT) 1985	OLAJ, FAROST 120x120 CM	CSÁSZÁR ZSUZSA TULAJDONA
209.A/85/02	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ (ÉVSZÁZADOK) 1985	OLAJ, FAROST 120x120 CM	MAGYAR NEMZETI GALÉRIA
210.A/86/15	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – FEKETE KŐ 1986–1987	OLAJ, FAROST 35x30 CM	SZALAY LÁSZLÓ TULAJDONA
211.A/86/18	RÉGI ZSIDÓ TEMETŐ – ABAÚJSZÁNTÓ 1986	OLAJ, FAROST 30x35 CM	GYÖNGYÖSI STETTLEER TULAJDONA

A kötet Váli Dezső valamennyi zsidó temető témában készült olajfestményét tartalmazza, valamint dúconkénti válogatást grafikáiból.

A 2400 e témában készült fotográfiájából 69-et válogattunk a könyvbe.

SMÁ I-IV. | 2007 OLAJ, FAROST | 30x30 CM BÁN GYÖRGY TULAJDONA

UÁLI

www.deske.hu